

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЈОВАН ДУЧИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Зоран Кнежевић

Уредници публикације

академик Љубодрај Димић
дописни члан САНУ Јован Делић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Лектура

Тања Рончевић

Коректура

Ана Барбајесковић
Снежана Крстић-Букарица

Стручни сарадници

Марина Нинић
Мирослав Јовановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Планета ирини, Београд

Тираж: 500 примерака

ISBN 978-86-7025-915-7

© Српска академија наука и уметности, 2021.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Дунав осигурања,
Телекома Србије и Српског пословног клуба „Привредник”.

ЈОВАН ДУЧИЋ
ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИОГРАФИЈА

13 | Јован Делић, *Биографија Јована Дучића*

ЈОВАН ДУЧИЋ: ДИПЛОМАТИЈА

57 | Миладин Милошевић и Љубодраг Димић, *Јован Дучић – једна дипломатска каријера*

КЊИЖЕВНО ДЕЛО ЈОВАНА ДУЧИЋА

101 | Јован Делић, *Од личној бола до метафизичких визија*

151 | Мина М. Ђурић, *Сапутници на стази поред пута: Дучићева сагледавања српске књижевности у контексту светске уметности и културе*

175 | Владимир Гвозден, *Културно преношење, књижевни систем и фигура (јуџо)јисца у Градовима и химерама Јована Дучића*

199 | Александар М. Милановић, *Дојринос Дучићевих јуџојиса модернизацији српскоја јесничкој и стандардној језика*

217 | Недељка Бјелановић, *Дучићево стишавање: Јутра с Леутара*

225 | Владан Бајчета, *Дучићева похвала лудости: Благо цара Радована*

245 | Јован Делић, *Дучићев историјски јорјретј претјка и двојника*

ЈОВАН ДУЧИЋ И АКАДЕМИЈА

281 | Злата Бојовић, *Јован Дучић у Српској академији наука и уметности*

305 | Напомене

323 | Скраћенице

ЈОВАН ДУЧИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

327 | Драгана Крстић Лукић и Светлана Симоновић Мандић, *Библиографија Јована Дучића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Хваљен и уздизан с највишег и најмериторнијег места као највећи српски лирски песник (Богдан Поповић, Слободан Јовановић), потом оспораван од песника авангарде, затим посмртно идеолошки дисквалификован, Јован Дучић је сто педесет година након рођења остао један од највећих лиричара које смо имали и имамо. За око три и по деценије бављења дипломатијом стекао је глас једног од најугледнијих српских и југословенских дипломата и први је од шефова Посланства Краљевине Југославије добио звање амбасадора. Природно је онда што му је САНУ посветила 2021. годину и ову монографију.

За себе је говорио да не зна ни дан ни годину када се родио, али зато врло добро зна зашто се родио. Онда се од ратног устаничког сирочета из Подгљивља, Хрупјела, и Требиња уздигао до најугледније песничке и једне од најугледнијих дипломатских личности свога времена, сретао се са најутицајнијим, најмоћнијим и најдаровитијим људима свога доба: краљевима, председницима држава и влада, војсковођама, дипломатама, мудрацима, песницима, писцима, критичарима, новинарима, дамама... Напутовао се, нагледао и сазнао света. Три пута је сахрањиван на два различита континента и у два миленијума, па Дучићева биографија обухвата не само богат, узбудљив, често драматичан, испуњен и остварен живот, већ и три његове сахране, односно посмртни повратак на Црквину изнад Требиња. Дучићев животопис нужно обухвата преко сто тридесет година.

Посебно је издвојена и описана Дучићева веома жива дипломатска активност. После издања Дучићевих *Дипломатских списа* (Миладин Милошевић), стекли су се услови да се та изванредно важна Дучићева делатност прецизније сагледа и оцени. Изузетно су тачне биле његове процене опасности од фашизма и оправдани рани страхови од геноцида над Србима, и слутње тога геноцида.

Дучићевој поезији посвећена је највећа пажња. Она је типолошки разврстана у „лирске кругове”, али је посматрана и у „развоју”, па су у сагледавању Дучићевог песништва укрштене синхронијска и дијахронијска перспектива.

Дучић је сматрао да је поезија највиши степен метафизике, па је посебна пажња посвећена метафизичким квалитетима његовога песништва.

Изузетан је Дучићев допринос путописном жанру, толико значајном за српску књижевност од самих њених почетака. Дучићеви путописи се могу разумети као путописни есеји, а сам путописац је овај жанр означио као „роман једног срца и једне памети”.

Ова монографија је истакла Дучићев огроман допринос развоју есеја код Срба. Подстицаји су долазили из француске књижевности, превасходно од Монтења. Есеј је за Дучића жанр човековог самотражења, самоиспитивања, самопревазилажења, самосвести и самосазнања. Есеј је у основи његове путописне (*Градови и химере*), контемплативне (*Јуџира с Леуџара* и *Блајо цара Радована*) и књижевнокритичке и аутопоетичке прозе (*Сџаза њоред џуџа* и *Моји саџуџници*). И данас су драгоцене многе Дучићеве књижевнокритичке оцене, али и искази о његовом схватању природе критике. Дучићева есејистика је у овој монографији сагледавана и у компаративном контексту.

Миладин Милошевић је истакао да је историја била Дучићева опсесија, по чему је веома близак Иви Андрићу. Дучићева књига *Гроф Сава Владиславић* несумњиво је једно од најоригиналнијих и најнеобичнијих историографских дела, писано као животопис вероватно највећег дипломате међу Србима, али у служби руског царства, и као дело о пишчевом претку и двојнику.

Настојали смо да представимо Дучићево стваралаштво у целини, поштујући и појединачност свакога дела. Тако ће читалац стећи пунији утисак о Јовану Дучићу као песнику, дипломати, путописцу, есејисти, књижевном критичару и историографу, и о сваком његовом делу појединачно.

Посебна пажња је посвећена академику Јовану Дучићу, односно Дучићу у Српској краљевској академији. Многа документа и сазнања су први пут пред широм научном јавношћу.

Дучићева библиографија је нужно селективна. Рад на овој монографији показао је колико недостаје комплетна и потпуна Дучићева библиографија.

Ово дело је настајало у време пандемије: жалимо што су два аутора била принуђена да откажу своје прилоге. Утолико више захваљујемо свим ауторима, зато што су радили у отежаним условима. Одужен је, упркос пандемији, део дуга великом песнику и дипломати Јовану Дучићу.

Љубодраг Димић и Јован Делић

ДУЧИЋЕВ ИСТОРИЈСКИ ПОРТРЕТ ПРЕТКА И ДВОЈНИКА

О прозном дјелу Јована Дучића: *Један Србин дијломаџа
на двору Пеџра Великог и Каџарине I: Гроф Сава Владиславић*

Јован ДЕЛИЋ

Српска академија наука и уменосџи

Убједљиво најобимније дјело пјесника Јована Дучића је прозна књига *Гроф Сава Владиславић*. У издању *Сабраних дела Јована Дучића* из 1969. године, које су приредили Меша Селимовић и Живорад Стојковић, пета књига, са приређивачким напоменама, има 387 страна. Ова књига је дуго писана. Испод три стране дугог уводног текста, под насловом „Место предговора”, стоје имена двају европских градова које је Дучић волио и у којима је књига писана: *Рим – Букурешџи, 1933–1940*. Објављена је двије године касније, 1942, у трећем граду и на другом континенту – у Питсбургу, у САД, са ознаком „Американског Србобрана” као издавача, на 368 страна, са 42 листа непагинираних додатака.

Дучић није журио с пуштањем својих књига у јавност, остављајући их „да одлеже”. Књигу је прекуцао Дучићев секретар амбасаде и пријатељ, сликар Предраг Пеђа Милосављевић. Писац је и током 1941. године интервенисао на рукопису, тако да је на овој књизи радио преко осам година, што показује колико му је до ње било стало. Судаћи по предговору, сакупљање грађе трајало је знатно дуже:

„Кроз доста дуги низ година уложио сам своју добру вољу у сабирање историјских података по разним изворима, и то до

најмањих ситница, које су се тичале Сава Владиславића и које су његову личност осветљавале и употпуњавале” (ДУЧИЋ 1969: 11).

При крају предговора Дучић набраја архиве у којима је налазио грађу „лично или *по поруџбини*”: Дубровник, Венеција, Москва, Хелсинки, Букурешт, Београд, додајући томе и народно предање о Владиславићима, које „такође представља један докуменат своје врсте”. Та грађа је – вели писац – била на шест језика: српском, руском, француском, немачком, талијанском и румунском, али превиђа латински, као и чињеницу да је консултовао и неке шведске и кинеске колеге и пријатеље. Није скривао увјерење да је „*после овога свега одиста врло мало остало неистражено*” (ДУЧИЋ 1969: 11). Можда би се нешто ново могло наћи код Кинеза, Швеђана и Турака.

Занимљиво је – очевидно пише – решење насловне стране: оно што би се очекивало да стоји као поднаслов, добило је статус надналова – „Један Србин дипломата на двору Петра Великог и Катарине I”. Као да се тиме најављује *Гроф Сава Владиславић*, односно наслов. Савино презиме Рагузински, које је носио и у Цариграду и у Русији све до стицања руске грофовске титуле (1725), Дучић је у наслову изоставио, јер га се Владиславић при крају живота одрекао, вративши се презименом корјенима и изворном презимену – Владиславић. Све су прилике да је Владиславића до краја живота пекао један од ријетких дипломатских неуспјеха: Дубровник је – са којим је био везан бројним пријатељским односима и обостраним добротинствима – одбио његову молбу и молбу руског цара Петра Великог да дозволи у граду, на Савином имању, изградњу српске православне цркве и уз њу гробља гдје би се православци сахрањивали.

Као да је ово графичко решење насловне стране симболични пријекор нашем нехају и забору можда најуспјешнијег Србина свога доба, несумњиво Србина с највећом дипломатском каријером и свјетским утицајем, човјека који је у име руског цара – и то не било кога цара, него Петра Великог – преговарао са тада најмоћнијим и најутицајнијим људима свијета: са јерусалимским патријархом Доситејем, са папом Клементом XI у Риму, и то око конкордата, па са кинеским царем, и то око 6.000 километара дуге границе између Кине и Русије, границе коју је Сава Владиславић с кинеским царем успоставио, срећно разграничивши два огромна царства, тако да је та граница чувала мир тих царстава око 200 година; човјека који је имао снажног удјела у највећим биткама и ратовима свога времена и који је поклатио Петру Великому малог Абисинца Ибрахима, прекрштеног у Абрахама – „Аврама Петровног” – претка генијалног пјесника Александра Сергејевича Пушкина; човјека који је „*закључивао војни савез са владајућим кнезом Молдавије у Јашу*” и који је „*задобио православну Русију, и лично цара Петра Великог за ослобођење Српства на Балкану*” (ДУЧИЋ 1969: 9), поставивши „*српски проблем у Русији као главни проблем Балкана*” (ДУЧИЋ 1969: 10), односно отворивши источно питање као српско питање; човјека који је успоставио директну везу владике Данила и Црне Горе с Русијом и њеним царем Петром Великим, и трајну помоћ Црној Гори све до краја династије Петровића; човјека који је у Сибиру основао град и тврђаву Троицкосавски и подигао Цркву Светога

Саве Српског, и који је помагао српске манастире: Житомислић, Тврдош, Савину, Пиву и Цетињски манастир. Таквог човјека вратио је Дучић овом књигом у српско памћење да се „Сава Владиславић не може више никад њојиснути из историје о знаменићим људима српске расе, нићи његово име заборавићи у широким слојевима српској народа” (ДУЧИЋ 1969: 11).

Иза насловне стране Дучић доноси портрет грофа Саве Владиславића (1660 [?] – 1738), са несигурном годином рођења и поузданом годином смрти, што је за Херцеговце, па и за самог Дучића, до данас карактеристично. На фотографији пише руским писменима: „Графъ Савва Лукичъ Владиславичъ – Рагузинский”, а испод ње да је то портрет „у млађим годинама”. И према строгој Дучићевој оцјени – а Јован Дучић је веома држао до свога и туђега физичког изгледа и љепоте – тај портрет је оличење херцеговачке српске љепоте и мужевности. Овај Савин портрет, „у младим годинама и са власуљом, са ликом пуним расе”, јесте фотографија бакрореза што га је, према копијама једног раног сликарског портрета, намјенски израдио руски умјетник Андрејев за дјело *Слике знаменићих Руса* (ДУЧИЋ 1969: 120–121, нап. 138).

Јован Дучић се овом књигом показује као мајстор портрета, дочаравања и оживљавања знаменитих личности, нарочито Саве Владиславића. Писац настоји да својој слици дадне утисак објективности, ослоњености на туђе, незаинтересоване изворе:

„У руским изворима налазе се подаци о том какав је Сава Владиславић спољашње изгледао за време овог првог његовог боравка у Русији, као и о извесним његовим навикама.

Према њима, Владиславић је имао ванредно привлачну спољашност, и био сматран светским човеком. Никакви састанци у та времена нису се, како пишу руски савременици, одржавали без његовог учешћа. Зна се и у каква је одела био обучен на неким дворским маскарадама и у свечаностима по аристократским домовима. Његово омиљено одело је било венетијанско. У том костиму је Сава Владиславић био на свадби старог грофа Зотова, и свирао на свирали. Имао је велике тамне очи, нос повијен и снажан, уста лепо разрезана, а бркове мале и неговане. Био је осредњи стасом, мужеван и гибак. Важио је као један од најлепших људи. А кад је остарио, приговарало му се да је изгубио своју чувену лепоту.

Био је и књижеван. Као дубровачки ђак је изврсно знао класике и талијанске писце највећег доба, пошто се каже да је знао латински и грчки и талијански. На једном месту пишу да је преводио, са српског на руски и обратно” (ДУЧИЋ 1969: 120–121).

Гроф Сава Владиславић (1660 [?] – 1738)
у млађим годинама

Димитрије Кантемир, кнез Молдавије

Било би неправедно оптужити Дучића за идеализацију физичког изгледа Саве Владиславића – Дучићев опис је рађен према ликовном портрету с почетка књиге – утолико прије што Дучић у својој књизи доноси и други Владиславићев ликовни портрет, рађен, очито, у Савиним позним годинама, када је моћни гроф већ био изгубио своју физичку љепоту и мушку привлачност и када је постао предмет сатире и пародије Антиоха Кантемира. И ту сатиру Дучић спомиње, мада не цитира, а о њој се може мало више сазнати из рада Георгија Орлова (ОРЛОВ 1969: 92–94). Пуније истине ради, ваља додати да је сам молдавски кнез Димитрије Кантемир написао за царевог министра Саву Владиславића 1711. године да је „горд и достојанствен”. Тада је Владиславић „аранжирао ствари између Кантемира и цара” (ДУЧИЋ 1969: 168). А када се Сава негативно изразио о једној књизи Димитрија Кантемира, онда је Димитријев син, кнез Антиох, познати сатиричар свога времена, потегао оружје. И тај други Владиславићев портрет, из позног периода, рађен је руком мајстора, тако да се мисли да је његов аутор холандски мајстор Ван Дајк, што се са сигурношћу не може тврдити, али што квалитет портрета наговјештава.

Предговор – па и овај Дучићев – казује нешто о природи дјела и о његовом настанку. Дучић истиче да се овом књигом нашао на другом терену од свога основног – пјесничког и умјетничког:

„Пишући ову књигу, био сам, као песник, далеко од свог обичног књижевног предмета, који је увек дело чисте инспирације. А прешао сам на ово друго тло једино из љубави за свој српски народ који је дао пуно великана познатих и непознатих, али и заборављених” (ДУЧИЋ 1969: 10).

Писац, очевидно, отвара читалачки хоризонт не за књижевно, већ за научно, истраживачко дјело – за монографију о једном неправедно заборављеном Србину, руском дипломати, који је био међу најутицајнијим људима свога времена. Ријеч је, дакле, о научно утемељеној биографији једне велике, у заборав и мрак вјекова потиснуте личности, која ту личност враћа у сјећање и памћење матичне српске културе и књижевности.

Али ово дјело пише пјесник, и то из реда највећих које смо имали, па оно – поред биографских и историографских – има и књижевне вриједности. Жанр биографије то омогућава. То показује историја и поетика тога жанра у свјетској и националној књижевности, од антике до данас. Наше искуство с Плутарховим упоредним биографијама антике (ПЛУТАРХ 1978) и дјелом Вука Караџића *Као српски Плутарх, или живији знајини Србаља у Србији нашега времена*

(КАРАЧИЋ 1969), и са устаничком прозом уопште (САВИЋ 1985), а нарочито студија С. С. Аверинцева о античкој биографији (АВЕРИНЦЕВ 1973), дају нам аргументе за такво мишљење (ДЕЛИЋ 1990). О традицији српских средњовјековних житија да и не говоримо.

Има у Дучићевом предговору сигнала фикционализације лика Саве Владиславића. Мјесто које наводимо често је цитирано у приказима ове књиге, а оно показује да је Дучић из таме вјекова, на основу документарне грађе, градио и реконструисао лик Саве Владиславића, дубоко се уживљавајући и у вријеме и прилике које дочарава, и у личности које оживљава, а прије свега у свога главног јунака – Саву Владиславића:

„Сава Владиславић је био типичан израст свог родног краја, оличење Србина из Херцеговине, духовног колико и душевног, гипког колико и поносног, опрезног колико и неустрашивог, што представља карактер Херцеговца у познатој равнотежи између његових позитивних и негативних особина, и са његовим, скоро јелинским, осећањем мере. Србин Херцеговац, значи више Медитеранац него Балканац, човек маште колико и реалист, и човек сна колико и позитивни стваралац, Владиславић је створио себи, на излазу из нашег чемерног XVII века, велико име дипломате у једном великом словенском народу, и огромне заслуге у једном словенском добу” (ДУЧИЋ 1969: 10).

Сава Владиславић никако није „типичан израст свог родног краја”, као што то није ни Јован Дучић, већ његов најбољи, највећи и јединствен, изузетан изданак, са далеко највећим дометима. А бити изузетан није исто што и бити типичан. Питање је да ли је типичан Херцеговац „више Медитеранац него Балканац” – ми у то сумњамо – али су Јован Дучић и Сава Владиславић вјероватно то били. „Велико име дипломате” очевидно је много значило Дучићу а, све су прилике, и Владиславићу. Равнотежа између гипкости и поноса, духовности и душевности, човјека маште и реалисте, опреза и неустрашивости, човјека сна и позитивног ствараоца, а нарочито „скоро јелинско осећање мере” више је Дучићев идеал него израз типичног херцеговачког менталитета. Тај идеал „скоро јелинског осећања мере” Дучић је пројектовао у Владиславића. Не открива ли то Дучић нешто битно од свога менталног склопа, па и од стратегије реконструкције и оживљавања Владиславићеве личности, и не слути ли се ту поступак удвајања, односно двојништва? Огромна снага емпатије је несумњива, што потврђује ова реченица предговора:

„Сава Владиславић се не представља у овој књизи само по каквом његовом дипломатском делу, нити само по једној јединој периоди његовог живота, него је он овде оживљен и реконструисан из многобројних детаља, као у мозаику, што значи по свему малом и великом што је он урадио и интимно проживео” (ДУЧИЋ 1969: 11).

Нијесмо сигурни да су ово начела једног историчара, односно историографа, па ни хладног, „објективног” биографа, већ начела писца који мозаички оживљава и склапа личност, „из мноґобројних дешаља”, „ио свему малом и великом”, улазећи како у оно шта је тај човјек урадио, тако и у оно што је он „интимно проживео”. Ту се, и тиме се, отвара простор за писца, гдје приватни живот, интимно проживљавање човјеково, добијају на значају колико и његова јавна дјела.

Дучић се у овој књизи бави својим претком, убједљиво најзначајнијим и свјетски угледним, а заборављеним; родоначелником у кога се, снажном емпатијом, уживљава и често пројектује. Бавећи се Савом, писац се враћа својим корјенима, јер Дучићи потичу од Савинога рођеног брата Дуке, Лукиног сина, по коме су и добили презиме. Дучићи су, дакле, старином Владиславићи. Не пише Дучић тек тако да се и велики философ Руђер Бошковић, под старост, бавио својим поријеклом, и не говори случајно, тобоже успут, о Руђеровим прецима по мушкој и женској линији, па чак у Херцеговини проналази и корјене Николе Тесле. Ова књига је прича о себи и сопственом идентитету; о своме роду и народу као дијелу Медитерана, словенског и европског свијета, и о Сави Владиславићу као једном од родоначелника, свакако најзначајнијем, најславнијем и Дучићу менталитетом најближем.

У предговору Дучић исписује похвалу родној Херцеговини, истичући да је ову књигу писао из посебне љубави „за ову расадницу језика, *што значи израђивање појмова; за ову ковницу нашеј десетерца, који је, њоникавши из косовској бола, својина једино Српства, исто онолико колико је био и хексаметар један духовни и изражајни облик искључиво старих Грка*” (ДУЧИЋ 1969: 10). Ово о десетерцу пише Дучић, који је у свом ритму направио отклон од романтичарске традиције, па и од десетерца, али је имао свијест о његовом значају, као и о значају усменог предања. Поређење десетерца са хексаметром, односно Срба са Грцима, још је један, ненаметљив и крупан, доказ о Србима, посебно Херцеговцима, као медитеранском народу. Дучић је себе несумњиво сматрао Медитеранцем – и било му је стало да га и други тако прихвате – са свим античким, грчким и римским, наслеђем.

Говорећи о „расадници језика” и о „ковници десетерца”, Дучић је мислио и на постојбину Вука Караџића – и на Дробњак и Дурмитор – што ће се потврдити тридесетак страна касније поређењем Дурмитора са Олимпом:

„Гацко и Дробњак су историјска насеља одакле су потекла највећа српска културна имена. Усталом, од Дурмитора, па стотину ваздушних километара унаоколо, то је расадник свих српских стремљења, ковница језика, извор поезије, и школа српског витештва и чојства. Дурмитор је, према томе, центар српске главне моралне сфере, наш Олимп” (ДУЧИЋ 1969: 40).

Уз све поштовање ваздушног круга око Дурмитора, пречника од 200 километара, Дучић, ипак, митизује тај простор, мада би могао наћи упоришта у неким значајним етногеографским студијама и путописима. У тој благој митизацији он истиче своје кључне вриједности: језик, изграђивање појмова, што ће рећи логичко, философско мишљење, поезија, стих, витештво, чојство, „морална сфера”. Дурмитор, за Дучића, није удаљавање од Медитерана, већ је, поређењем са Олимпом, само срце и стуб српске медитеранске културе.

Пада у очи једна Дучићева наглашена недоследност у предговору. Употреба првог лица јединине и првог лица множине за себе, односно аутора књиге. Дучић користи прво лице множине за ознаку дистанце, односно научности и објективности свога текста,

а то је граматичко лице карактеристично за претпоследњи пасус предговора. Дотле доминира прво лице једнине, којим се изражава лични однос према предмету приповиједања; субјективни став карактеристичан за лирског пјесника и за субјективно усмјереног прозног писца. Ова недоследност провлачиће се, вјероватно несвјесно, кроз цијелу књигу, што је за Милоша Ковачевића сигнал субјективизације прозе, па и поетског тона у њој, односно знак постојања функционалног књижевног стила (КОВАЧЕВИЋ 2011: 272–273).

*

Ово Дучићево дјело почело се озбиљније реципирати тек после 1969. године, односно после објављивања *Сабраних дела Јована Дучића*, у редакцији Меше Селимовића и Живорада Стојковића (ДУЧИЋ 1969). И тада је било пожељно поменути неки Дучићев идеолошки гријех или научну грешку. Први озбиљнији приказ Дучићевог *Грофа Саве Владиславића* објављен је тек 1973. године у бањалучким *Пушевицама*. Аутор је Војислав Максимовић (МАКСИМОВИЋ 1973) и наслов рада „Између науке и мистификације” имплицира ауторов став и критички суд. Ауторов став је амбивалентан, а критички суд углавном неповољан, мада Максимовић није могао имати увида у грађу коју је Дучић скупљао по свијету дуги низ година.

На Ђоровићевим сусретима 2010. године одржан је у Гацку научни скуп „Породице Владиславића и Милорадовића”, а наредне, 2011. године, појавио се и зборник радова са тога скупа. О Сави Владиславићу су тада говорили: Ирена Арсић, Милош Ковачевић, Драга Мاستиловић, Василиј Соколов, Спасоје Мучибабић и Стеван Сикимић, а Милена Максимовић је сачинила „Прилог за библиографију о Сави Владиславићу”. Биће да је то најзначајнији скуп који је одржан код Срба о Сави Владиславићу.

Ирена Арсић пише о Сави Владиславићу и Дубровнику (АРСИЋ 2011), стављајући у средиште пажње „један неспоразум”, односно одбијање Дубровника да изда дозволу за изградњу православне цркве са гробљем у том граду, упркос томе што је иза Владиславићеве молбе стајао руски цар Петар Велики. Бранко Копривица трага за Владиславићима у народном предању и у српским епским пјесмама, доноси у прилогу четири пјесме и један докуменат (КОПРИВИЦА 2011). Спасоје Мучибабић и Стеван Сикимић пишу о доприносу Саве Владиславића и породице Милорадовић развоју ратне вјештине (МУЧИБАБИЋ и СИКИМИЋ 2011), а Василије Соколов говори о значају дјела Сава Владиславића Рагузинског за Русију и о његовом статусу у Русији, стављајући акценат на разграничење Русије и Кине, дизање Новотроицке тврђаве са Црквом Свете Тројице и капелом Светога Саве Српског. Тврђава је грађена по идеји самога Владиславића, а радовима је руководио Пушкинов предак Аврам Петровић Ханибал. На крају доноси пјесму бурјатског пјесника Бориса Нимајева о Сави Владиславићу, на руском језику (СОКОЛОВ 2011).

Највише пажње ћемо посветити радовима Драге Мاستиловића и Милоша Ковачевића, јер се најнепосредније тичу Дучићеве књиге. Мاستиловић, на почетку свога рада, истиче научни, историографски значај Дучићеве књиге: нико није ни покушао, а камоли

учинио оно и онолико колико је урадио Дучић. Зато, за Мاستиловића, „Дучићево дјело и данас представља камен темељац који је просто незаобилазан за свакога ко жели говорити о овој теми. Иако по вокацији није био историчар, Дучић је несумњиво иза себе оставио вриједно историографско дјело”. Мاستиловић не спори да би модерна критичка историографија имала шта да приговори Дучићу, али да би стекао право на приговор, поштен критичар би морао имати увид у приближно онолико примарних извора о Сави Владиславићу колико их је имао Јован Дучић, а таквих научника у српској историографији, зацијело, нема.

Оне који су се бавили Владиславићем, Мастиловић је ишчитао и њихове доприносе оцијенио, не потцјењујући чак ни оне ауторе који, попут Глигора Станојевића, нијесу направили значајније научне продоре, али имају понеку занимљиву и нову научно употребљиву информацију (СТАНОЈЕВИЋ 1954).

Тако је Максим Злоковић написао користан рад о Владиславићима, истражујући примарну архивску грађу млетачког архива (ЗЛОКОВИЋ 1973). Предраг Ковачевић се више ослања на руског историчара Соловјева него на Дучића. Његова теза је да је Владиславић ступио у руску службу већ 1698. године, приликом обиласка грофа Толстоја Боке и приморја, а посебно Пераста, гдје су се руски питомци учили и вјежбали у поморским вјештинама код капетана Марка Мартиновића. Тиме се објашњава Владиславићево брзо ступање у службу руског посланика у Цариграду Украјинцева, одмах по Савином доласку у Цариград 1699. године, гдје ће му, уз јерусалимског патријарха Доситеја, постасти најпоузданији сарадник (КОВАЧЕВИЋ 1979). Ма колико била занимљива и увјерљива, Ковачевићева теза нема потпору у примарном историјском извору, па ни у Толстојевом *Дневнику*, који је Ковачевић користио.

Мастиловић оцјењује као „заиста вриједну расправу” рад Душана Синдика о Владиславићевим тестаментима из 1725. и 1738. године, које је Синдик пронашао и пажљиво анализирао (СИНДИК 1980). На основу тих тестамената несумњиво је јасно да је Сава Владиславић био несрећан у личном и породичном животу; да је надживио све три своје кћери из несрећног брака са Вирђинијом Тревизан; да су супружници од 18 година брака тринаест провели раздвојени; да се Сава осјећао одговорним за судбину својих Владиславића у Херцеговини и за погубљење Живка Владиславића буквално на огњишту. Синдик сумња у постојање Владиславићевог првог брака и сина Луке из тога брака, критички се осврћући на Дучића тврдом формулацијом да су и први брак и син Лука Саве Владиславића „највероватније плод пишчеве маште”. Синдик, међутим, открива постојање Владиславићевог ванбрачног сина Филипа, кога Владиславић у своме тестаменту помиње. Мاستиловић закључује да је Синдикова расправа, „послије Дучићевог дјела, несумњиво највреднији историографски допринос освјетљавању лика и дјела Саве Владиславића, до данас. Посебну вриједност представља и то што је по први пут под лупу критичке историографије стављено дјело Јована Дучића, а то на основу примарних историјских извора” (МАСТИЛОВИЋ 2011: 295).

Јован Дучић је био, несумњиво, маштовит човјек, али с маштовитошћу није баш претјеривао у књизи о грофу Сави Владиславићу. Дучић сасвим прецизно наводи да је

Савин син Лука рођен 1698. године, а умро 1737. године у Москви, „где је сахрањен у грчком манастиру Николајевском, у ком је његов стриц Ефим такође био покопан под часном трпезом” (ДУЧИЋ 1969: 351). Требало би да је Савин првјенац и јединац, у часу смрти, имао тридесет девет година. Дучић не пише ни о Савиној првој жени, нити о Лукином развоју и стасавању, што је доста необично. Тешко је, међутим, игнорисати Дучићеве податке о Луки и олако прећи преко оваквих тврдњи о Сави Владиславићу послје синове смрти: смрт сина јединца, који је носио дједово име, потпуно је „сурвала грофа Саву Владиславића, тако да је, према једном податку, све напустио и одао се најзад нареду и пићу” (ДУЧИЋ 1969: 351); „Сава Владиславић је за последњу годину од смрти сина Луке, па до своје смрти, био у страшном душевном стању” (ДУЧИЋ 1969: 354). Ако је све ово плод Дучићеве маште, онда су Борхесове *Маштиарије* забавна ситнарија.

Мастиловић, с разлогом, поклања пажњу необичном и драгоцјеном човјеку – др Горану Комару – и његовој тези да би Живковићи из Топле могли бити родом Владиславићи, а да су презиме добили према жртви – погубљеном сину Дуке Владиславића – Живку (КОМАР 2006: 74–87).

Мастиловић пажљиво приказује књигу новосадског слависте Богдана Косановића *Сава Владиславић Рајџински у свом и нашем времену*, објављену поводом 340-годишњице рођења и 270-годишњице смрти Саве Владиславића (КОСАНОВИЋ 2009). Косановић заузима критички став према Дучићу, прије свега према неким његовим преводима. Мастиловић оцјењује ово дјело као књигу „пригодног карактера”, више насталу „да подсјети и опомене расипну и заборавну српску културу на један и јединствен велики изданак какав је несумњиво био гроф Сава Владиславић, него да суштински допринесе истинском расвјетљавању његове личности и дјела” (МАСТИЛОВИЋ 2011: 297).

Мастиловић до краја остаје вјеран своме ставу да би за критичку провјеру и евентуалне корекције Дучића, односно за једну темељну и обухватну студију о Сави Владиславићу, ваљало, прво, истражити руске архиве, па архиве Боке и Дубровника све до Венеције и Ватикана, прецизно истражити природу Владиславићеве дипломатске мисије у Риму 1716–1718, у вријеме посљедњег већег млетачко-турског рата. Такав подухват би захтијевао потпуну вишегодишњу посвећеност овој теми, за шта би се у блиској будућности тешко одлучио неки историчар. Дотле – држимо се Дучића. Дучић је, према Мастиловићу, остварио књигом *Гроф Сава Владиславић* не само вриједно, већ и незаобилазно историографско дјело.

Јерусалимски патријарх Доситеј
(1641–1709)

За нас је најинтересантији рад Милоша Ковачевића „Јован Дучић о грофу Сави Владиславићу” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 261–273), јер поставља питање природе жанра, односно расправља о елементима књижевног – превасходно књижевног стила – у Дучићевој монографији. А Ковачевић је познат са својих стилистичких истраживања, која су, по дефиницији, истраживања „на међи” науке о језику и науке о књижевности. Наводећи став Богдана Косановића „да је богомданом песнику Јовану Дучићу ближи митски него историографски начин мишљења”, Ковачевић поставља питање жанровске природе Дучићеве монографије и тврди да је то „биографска монографија” са елементима романсиране биографије. Дучићева књига „нити је роман нити је писана, у облику романа”, али „дијели једну од најсуштаственијих особина романсираних биографија”, а то њено својство је да је „биограф у исти мах и ’историчар’ и ’сликар портретиста’, али да то не значи да он пише у процепу између уметности и историје, јер заправо и нема противречја између поезије и истине – дужност биографа је само да извуче из живота који описује сву поезију коју тај живот садржи”, цитира Ковачевић А. Мароа према *Речнику књижевних ѿермина*. За Ковачевића, „ово Дучићево дјело није чисто књижевног карактера, али да у њему књижевног има, и да оно чак превладава, у то нема сумње” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 262).

Научни аспект Дучићеве монографије види се у коришћењу научне апаратуре, цитирању некњижевних текстова, тачним подацима о поријеклу цитата и о преузимању грађе – тачни библиографски подаци о изворима – 436 фуснота, четрдесет разних снимка: фотографија, табела, слика, низа докумената, факсимила писама и записника и преписа докумената на страним језицима. Посљедњи дио књиге су „Додатци” – њих укупно осам – означени по римским бројевима и штампани инконтинуо, на укупно 16 (шеснаест) страна (ДУЧИЋ 1969: 368–379). Ковачевић је – вјероватно први запазио употребу „научног ауторског *ми*”, несвојствену књижевноумјетничком тексту, чиме се истиче научна дистанца према предмету описивања.

Упркос томе, Ковачевић је увјерен, већ од Дучићевог предговора, „да ће функционалностилске књижевноумјетничке карактеристике превладати над функционалностилским карактеристикама научног текста” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 264) и потиснути ове друге у други план. Своју тезу поткрепљује анализом предговора и неколико описа – литерарна портрета – Саве Владиславића. Сам Дучић је учовао да његови описи нијесу примјерени „у једној монографији ове врсте”, али ће као оправдање истаћи: „ја ову књигу пишем најпре за српске земљаке Владиславића”. Циљани блиски читалац – такорећи рођак – не само да оправдава већ и изискује повремено интимнији тон историјске приче.

Научном дискурсу нијесу својствени ни типови „туђег говора”, који „карактеришу књижевноумјетнички прозни текст, а користи их и Дучић у овој својој монографији”. Тако Ковачевић налази у Дучића управни говор, слободни управни говор, неуправни говор и слободни неуправни говор, и за сваки од ових типова туђег говора – одговарајуће примјере. Ковачевић је више пута писао о туђем говору у прози, па, по њему, „присуство слободног неуправног говора, макар и у траговима у Дучићевом тексту о Владиславићу, овом тексту недвосмислено прибавља статус књижевноумјетничког”, па то теоријски образлаже: „Јер слободни неуправни говор представља двогласну структуру својствену само прозном књижевном стилу: у њему с формалног становишта (с обзиром да је најчешће

везан за треће граматичко лице замјеница и глагола) говори аутор, док садржинско-ефективна снага исказа показује да је то у ствари говор јунака” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 268–269).

Показатељи књижевноумјетничког стила Дучићеве монографије су глаголски облици у приповједачкој употреби, прије свих данас већ ријетки имперфекат и аорист, па приповједачки презент и футур први, затим плусквамперфекат и кондиционал други, са изразито стилском функцијом. То доприноси наративизацији текста и Ковачевић бира као доказе експресивне и убједљиве примјере. Ти примјери илуструју уживљеност и „очигледност” као илузије које остварује умјетничка проза.

Писцу је стало и до „интелектуализације” прозе, а „интелектуализацији” су иманентни глаголски прилози. Дати су добро одабрани примјери за оба глаголска прилога у функцији интелектуализације прозе, што упућује на научни стил као равноправну, ако не и доминантну карактеристику Дучићевог дјела. Та интерференција особина научног и књижевноумјетничког стила видљива је и у употреби замјеница *ја* и *ми*. Ауторско *ми* особина је научног стила, док је *ја* „један од основних форми умјетничког приповиједања” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 272–273). Овакво мијешање је знак хибридизације жанра.

Ковачевић на примјерима доказује да је употреба ауторског *ја* у Дучићевој монографији „повезана са експресивним коментарима, са емоционалном заинтересованошћу и саживљеношћу са тематиком о којој говори”. И ауторско *ми* према Ковачевићу – и ту је мање убједљив – није „у правом смислу” научно ауторско *ми*, већ прије начин сарадње са читаоцима, позив на њихово активно укључење у „причу”.

Нарација је у основи ове Дучићеве књиге, што показују и уочени стилски поступци, па Ковачевић закључује да Дучићева монографија о Сави Владиславићу „није нити може бити научно-историјска монографија, него је књижевни текст „зачињен” елементима научног биографског метода. Није то ни биографски роман, него је језичко-стилки литерализована биографија Саве Владиславића. То је дјело по много чему уникатно не само у оквиру Дучићевог стваралаштва него и у оквиру жанровски прецизно недиференциране књижевне прозне есејистике” (КОВАЧЕВИЋ 2011: 273).

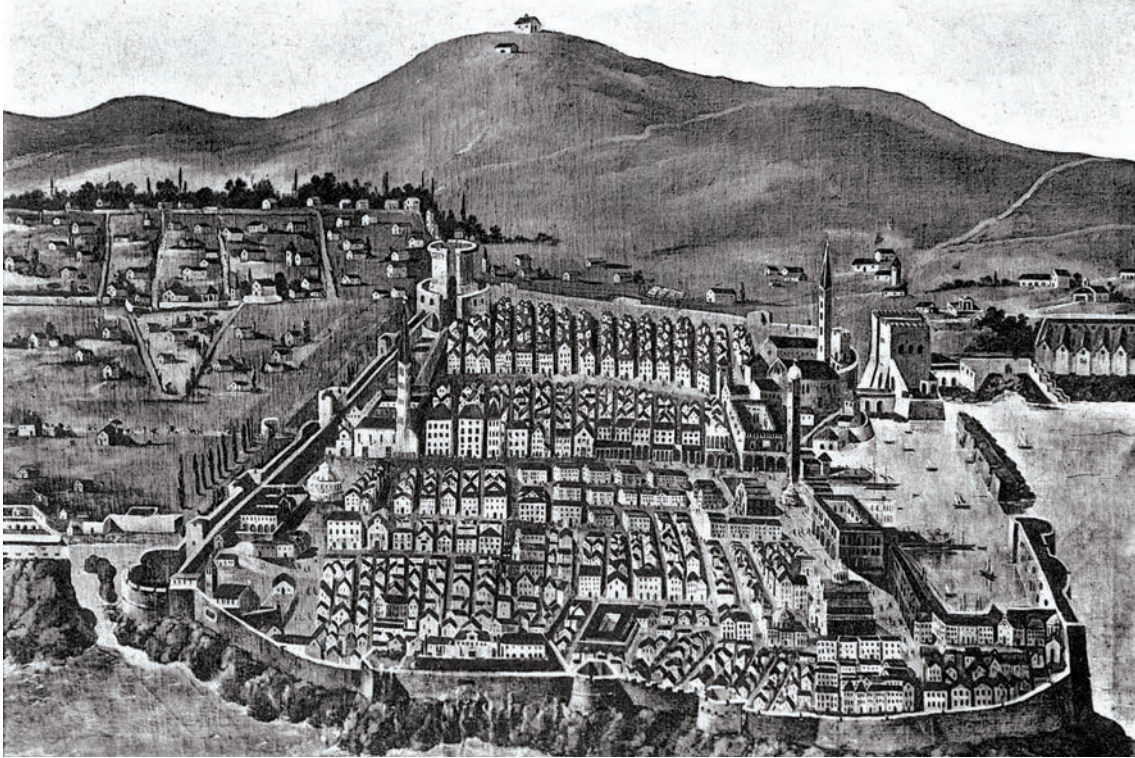
Није увјерљива Ковачевићева идеја да је Дучићево ауторско *ми* позив читаоцу на сарадњу; није Дучић – Павић. За то нема увјерљивих примјера. Тачно је да се повремено јавља *ја* гдје бисмо очекивали *ми* – нарочито у предговору – што може указивати на повремени лични став као емотивни однос. Несумњиво је да су у Дучићевој монографији врло чести примјери књижевноумјетничког стила, најчешће у функцији живе наратије, али то не значи да Дучићево дјело није озбиљан прилог историографији. Ковачевић је доказао хибридную природу жанра овога Дучићевог дјела и наглашено присуство књижевноумјетничког стила у њему. Тачно је да је наратија у основи ове Дучићеве књиге, али историја подразумијева причу о догађајима, људима и историјским процесима. Ријечи *storia* и *Geschichte* означавају и причу и историју. Историчари попут Тацита, Плутарха или Радована Самарцића могу бити и добри, понекад велики писци. Философи попут Ничеа – такође. То не значи да су мање историчари или философи. Историја је била Дучићева велика страст, пише Миладин Милошевић, и није никакво чудо што је написао књигу о Сави Владиславићу (МИЛОШЕВИЋ 1991: 26).

Катарина I Алексејевна (1684–1727) и Петар Велики (1672–1725)

За ову прилику би нам могла бити од помоћи Јакобсонова теорија функција, без обзира на недостатке његове дефиниције поетске функције језика (ЈАКОБСОН 1966: 235–326). Поетска функција језика се често среће и изван књижевне умјетности, мање или више наглашена, али не и доминантна. У научном дјелу доминантна је референцијална функција. Нетачно би и неправедно било порицати доминацију референцијалне функције у Дучићевом дјелу о грофу Сави Владиславићу, као што би нетачно било порицати недвосмислено постојање поетске функције у истом дјелу. Дучићево дјело је у сазнајном погледу откривалачко: прије њега готово ништа нијесмо знали о једном од највећих дипломата свога времена и о Русији у вријеме Петра Великог и Катарине Прве; о човјеку који је ушао у руску и кинеску историју; који је био у дипломатским мисијама у Дубровнику, Цариграду, Риму, Ватикану, а нарочито у Кини, и који је разграничио тада два највећа царства – Кину и Русију; који је у Русији први поставио српско питање као источно питање и повезао Русију са Црном Гором. То је велико историјско сазнање које је ова књига донијела и њена референцијална функција је, за нас, несумњиво, доминантна. То нас не спречава да говоримо о постојању и природи поетске функције у овом дјелу, ако прихватимо да је поетска функција предмет поетике.

У Српској академији наука и умјетности одржан је 6. и 7. децембра 1993. године научни скуп о Јовану Дучићу поводом педесетогодишњице смрти, а 1996. објављен је зборник радова који је уредио Предраг Палавистра. У том зборнику је рад Злате Бојовић: „Монографија Јована Дучића о Сави Владиславићу Рагузинском” (БОЈОВИЋ 1996: 193–200). То своје

Дубровник у доба Саве Владиславића (1667)

дјело Дучић је звао „историјском монографијом”, а било је сасвим различито од свега што је био написао и по предмету обраде, и по садржају, и по жанру, и по начину којим је написано. Књига је подељена на десет поглавља и почиње предањем о поријеклу Владиславића, а завршава се посљедњим годинама, смрћу и сахраном Саве Владиславића, обухватајући вријеме од шездесетих година седамнаестог до тридесетих година осамнаестог стољећа, и простор од Јасеника, Фоче и Гацка, преко Дубровника, Херцег Новог и Боке, па преко Цариграда до Москве и Петрограда, битака на Полтави и код Прута, преко Рима и Венеције до одласка у Кину и Сибир и до повратка у Петроград. Тешко је и замислити да један Херцеговац из Јасеника код Гацка, из друге половине 17. и прве половине 18. вијека, пређе толики пут, обиђе толико свијета са толико контраста, увијек у најтежим и најодговорнијим дипломатским мисијама, не ријетко под уцјенама, пријетњама и у животним опасностима, по правилу као представник и персонификација Руског царства. Злата Бојовић га види као закаснелог барокног човјека и жали што га и Дучић није тако сагледао.

Професорка књижевности ренесансе и барока, и водећи рагузеолог, Злата Бојовић је један дио свога рада посветила Дучићевој слици Дубровника. Те странице (196–197),

Папа Клемент XI

веома информативне, дају згуснут преглед и оцјену Владиславићевог и Дучићевог односа према Дубровнику и његовим врједностима, и оне имају трајну врједност и актуелност.

Бојовићева веома поштује Дучићев архивски рад и његову реконструкцију живота, лика и дјела Саве Владиславића. На основу података које је нудила историјска грађа, а дијелом на предањима и претпоставкама, Дучић је реконструисао и успостављао цјеловитост лика Саве Владиславића и цјеловитост његовог животног пута, пратећи – „не увек без претеривања” – безмало сваки његов корак. И сам високи дипломата, Дучић је знао колико је дипломатске вјештине имао његов предак када је водио успјешне преговоре око конкордата с папом Клементом XI, а од њега био награђен орденом за вјерску толеранцију. Дучић је, по оцјени Бојовићеве, знао да одвоји битно од небитног, „да буде одговоран пред истином”, да остане „непопустљив према симпатијама”, да не испусти значајне појединости.

Мада је прилежно сакупљао и поштовао историјску грађу, Дучић се од ње одвајао пред литерарним изазовима: када пише о Арапину Ибрахиму – Абрахаму – Авраму Ханибалу, кога је Владиславић, дјечаком, поклонио Петру Великом и који ће постати Пушкинов предак; када гради портрет грофа Толстоја, или у завршној епизоди живота адмирала Матије Змајевића.

Дучић је, према Бојовићевој, посветио превише простора поријеклу Владиславића, иако је о томе имао најмање историјске грађе; Владиславићев књижевни рад представљен је непотпуно; лични живот Рагузинског представљен је нецјеловито и неуравнотежено.

Дучић је овом књигом враћао свом народу свијест о највећим врједностима у духу, култури и врлинама. Он је – као и у дипломатији – представљао свој народ са озбиљном културном традицијом и историјом и са великим културним јунацима. Сава Владиславић је један од њих.

*

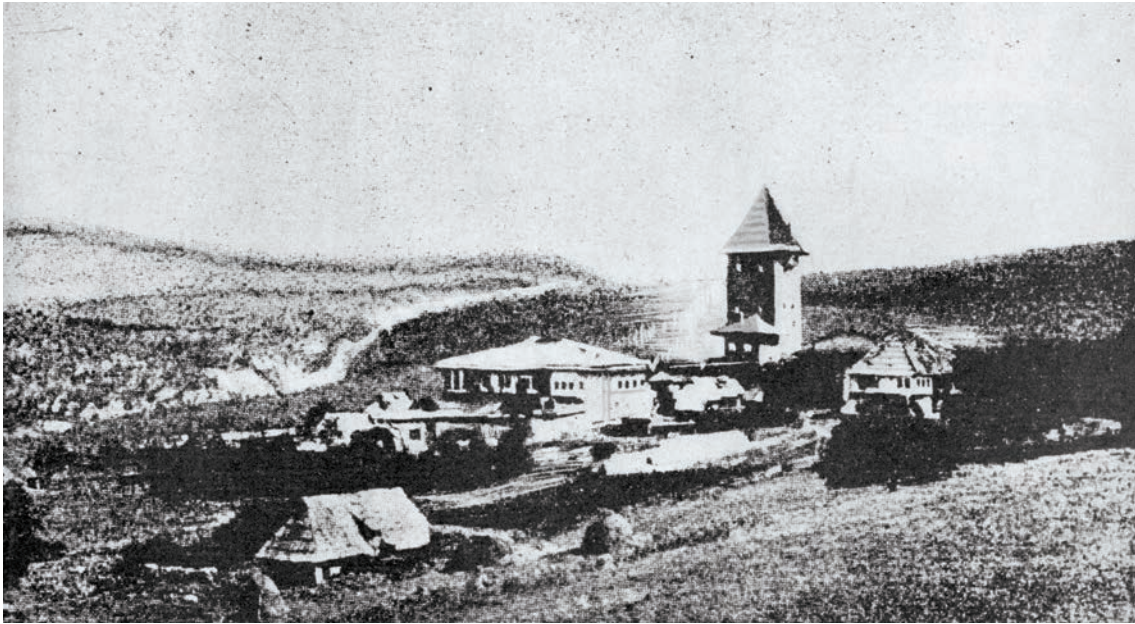
Анализирајући насловну страну књиге, затим портрет Саве Владиславића и предговор, и коментаришући секундарну литературу, исказали смо добар број својих ставова о Дучићевој књизи *Гроф Сава Владиславић*. Настојаћемо да те ставове понављамо само у оној мјери у којој то буде захтијевала логика овога рада.

Дучићева књига *Гроф Сава Владиславић* састављена је од десет глава: I Предање о породици Владиславић, II Сава Владиславић

у Дубровнику, III Сава Владиславић у Цариграду, IV Сава Владиславић у Москви (I), V Сава Владиславић у Москви (II), VI Поход Петра Великог на Прут, VII Сава Владиславић у Италији и Дубровнику 1716–1722, VIII Сава Владиславић по повратку из Италије, IX Сава Владиславић пуномоћни министар у Кини, X Последњи дани Саве Владиславића. Свака глава раздијељена је на четири (I, IV и VII), пет (II, III, V, VIII, IX и X) или шест (VI) поглавља, тако да узорна рашчлањеност чини књигу прегледном и лакше савладивом; омогућава читаоцу повратак на оне теме које га највише занимају. У насловима глава доминира име главног јунака: Сава Владиславић се јавља у насловима осам глава, у првој је то породица Владиславић, а у шестој – цар Петар Велики. И у тој шестој глави, у чијем наслову је цар Петар Велики, четири поглавља су у знаку Саве Владиславића. Кад год је ријеч о преговорима, било о склапању савезништва или о миру, а поготову о закључивању мира, Сава Владиславић је неизбјежан и незамјењив. Исто је и када је ријеч о југу Европе – Италији, Дубровнику, Боки, Херцеговини и Црној Гори – Сава Владиславић вуче конце и када није тамо.

Оволика доминација имена Саве Владиславића је показатељ да је Дучићева књига реконструкција живота, личности и дјела главног јунака. Уочљива је уравнотеженост у броју поглавља: шест глава има по пет поглавља, три по четири, а само једна шест поглавља. Дучић је настојао да равномјерно, готово строфички правилно, распореди текст, што доприноси ритму приповиједања. Из наслова глава и поглавља се види да Дучић прати јунака од предања о породичном поријеклу и сеоба Савиног оца Луке Владиславића до посљедњих дана и смрти Саве Владиславића, и да је приповиједање у основи хронолошко. Та хронологија се ријетко нарушава, и њено нарушавање захтијева коментар. Из наслова и композиције књиге видљиво је да је јунак најчешће на путу; да су то путеви, по правилу, с мисијом и тешким задацима које јунак, најчешће, успјешно савладава; да мијења мјеста боравка и да свако од тих мјеста представља фазу у његовом животном развоју и на животном путу. Његов пут је пут успињања све до наглог и трагичног сурвавања и слома, на крају. Послије највећег и најтежег успјеха – дипломатске мисије у Кини и разграничења двају највећих царстава васељене – слиједи прича о смртима дјеце, Савиним интимним несрећама, нервном слому, паду и смрти. Преокрет је нагао и страшан. Сава је на крају сâм, без потомства, помрачене свијести, склизнуо у пиће и нерад, доброг дијела распродатих имања. Његов јавни, звездани успјех преображава се у потпуни лични слом. Јавна историјска слава плаћена је интимном несрећом.

С увјерењем да „ништа у народном предању нема узалуд казаног” (ДУЧИЋ 1969: 26), Јован Дучић прати народне пјесме и предања о Владиславићима, њиховом поријеклу и пострадању, о бјекству преко Пиве за Црну Гору и о расејању породице по Дубровнику, Боки и Русији; о сукобима Владиславића и Ченгића и о пријатељској наклоњености Хасанбеговића и Звиздића Владиславићима. Предање и пјесма често преименују јунаке, спајају и згушњавају личности и догађаје, али увијек чувају неко племенито зрно историјске истине и културно памћење и сјећање. „Без српског гуслара ове чувене породице би можда већ једним делом биле заборављене”, с разлогом закључује Дучић (ДУЧИЋ 1969: 23).

Кула бега Ченгића у Ратаљу код Фоче, опевана у народној песми о освети Саве Владиславића

Провјеривши предања поређењем с историјским фактима, односно писаним документима, написаће: „народно предање ће погрешити у именима лица и у датумима, али скоро никад у фактима” (ДУЧИЋ 1969: 46). Отуда Дучићево прецизно скупљање предања и пјесама о Владиславићима, а не због његове склоности ка митском мишљењу. Напротив, Дучићево пажљиво поређење усмених извора са писаним документима заслужује сваку похвалу за истинољубивост и критички однос према изворима. А та поређења су показала „како је народно предање херцеговачко, по питању породице Владиславића, као и по сваком другом питању, увек остајало на поузданом историјском тлу, и то толико да се не може понекад разликовати традиција од историје” (ДУЧИЋ 1969: 51). Уз то, усмена предања имају своју аутентичну љепоту и привлачност, па отуда прве двије главе, а нарочито прва, имају наглашену поетску природу и функцију. То је изразито приповједачки, али и веома информативан и референцијалан текст.

„Између Јасеника и Беришице, који се налазе на дванаестину километара од Гацка, на путу ка Пиви, живела је до краја XVII века српска племићка породица Владиславићи. Развалине њиховог дома налазе се и сада на том месту, и народ их зове кулама кнеза Владиславића” (ДУЧИЋ 1969: 13). Развалине, које се зову кулама, подсјећају на слику епицентра каквог давнашњег земљотреса. Тај потрес се метафорично збио вјероватно 1711. године, када је на кућном огњишту посјечен Дукин син, а Савин синовац, Живко Владиславић, куле разорене, имовина опљачкана, отета или уништена, а породица растурена

Имање породице Владиславића у Јасенику, реконструкција према темељима и народном предању (цртеж Предрага Милосављевића)

по свијету, од Дубровника и Боке до Русије. Тај догађај се морао збити 1711. године, у вријеме или непосредно после устанка владике Данила у Црној Гори, када је Сава Владиславић већ одавно био у Русији, и инспирисао и подстицао устанак. Злочине су починили бегови Ченгићи. Од Владиславића су настали Вукомановићи у Гацку и Јасенику, Дучићи код Требиња и, вјероватно, Живковићи у Топли.

Наведеним дјелом реченицама почиње прва глава Дучићеве књиге о Сави Владиславићу и дочарава се слика Владиславићевог завичаја из тридесетих година двадесетог вијека, безмало триста година по рођењу Саве Владиславића. Дучић полази од прецизног и живописног описа предјела између Јасеника и Берушице у трагању за поријеклом породице Владиславића, налазећи га у Фочи, Јасенику и Гацку. Јасеник је био породично средиште у вријеме Саве Владиславића, и тада је и разорен. Разорили су га бегови Ченгићи. Трагајући за поријеклом Владиславића, Дучић трага и за поријеклом Дучића, односно за сопственим поријеклом.

Владиславићи су, као старо српско племство, били очували свој друштвени статус и у турском земану, а Сава Владиславић ће тај статус у Русији подићи до руског грофа и дворског државног и царског савјетника, али и до млетачког племића. Савин отац Лука носио је титулу кнеза и као човјек од угледа, храбрости и повјерења, пратио је требињског митрополита Василија Јовановића – данас Светог Василија Острошког и Тврдошког – на путу у Пећку патријаршију. Сава је – као и Дучић – знао народно предање према којем

Манастир Житомислић на Неретви, задужбина српске властеле Милорадовића, 16. век

су Владиславићи и Милорадовићи истог поријекла – од старе племићке породице Храбрена – и да су његови преци „дизали манастире и помагали сиротињу”, па Дучић додаје да се не зна да ли је Сава овдје мислио на Милорадовиће и манастир Житомислић, „или је мислио на манастир Пиву што су га зидали Гаговићи, који су опет (према казивању историчара Ђоровића), такође пореклом од Владиславића” (ДУЧИЋ 1969: 30). Овај Манастир Успенија, Пивски или Пиву помињаће Дучић више пута као мјесто пажње и милости Саве Владиславића; манастир којем је Владиславић слао на поклон књиге, новац и црквене утвари као израз личне благородности и рођачке блискости са градитељима, али и као светињу око које су се окупљали и Гачани (ДУЧИЋ 1969: 16, 26, 30, 64...).

Није извјесно колико је синова имао кнез Лука Владиславић и ко су све Савина браћа. Извјесно је да је са Савом у Русију дошао и брат му Јован са синовима, а да је Живко, који је посјечен на огњишту у Јасенику, син другог Савиног брата Дуке. Вјероватно је Дукин син и Максим, од кога су настали Максимовићи из околине Сарајева, као што су се, вјероватно, Живковићима прозвали Живкови потомци из Топле. Дука Владиславић – родоначелник Дучића – био је човјек од дубровачког повјерења, па је преко њега ишла званична пошта дубровачког Сената конзулу Луки Барки. Симеон Кончаревић – Савин савременик – даје у свом *Летопису* драгоцјене податке о Владиславићима. У предањима се мијешају имена и сродства Лукиних синова и унука. У предању се јавља

и Лукин син Тодор, који је погинуо бранећи Јасеник, а по његовом сину, који се родио у ујчевини, у Дробњаку, непосредно послѣје похаре Јасеника, Вукомановићи су добили презиме и остали да живе на Лукином имању.

Према истом предању, које је забиљежио учитељ Милош Слијепчевић, Сава Владиславић је учио српску школу у манастиру Добрићеву, док Кончаревић пише да је учио у Дубровнику, „дружећи се с највишом властелом” до 1687. године.

Трагајући за поријеклом Владиславића, Дучић налази Стефана Влаисалића из 1639. године, па кнеза Херака Влаисалића из 1483. Могућне трагове Владиславића Дучић налази чак и у преткосовским временима: у повељи Стевана Твртка из 1378. говори се о Влкцу Владислалику (Вукцу Владиславићу), а двије године раније, 1376, помиње се Вукша Владисалић као изасланик Николе Алтомановића (ДУЧИЋ 1969: 38–39).

Резултати истраживања нијесу, дакле, хронолошки поредани, већ су испривједани уназад: од (вјероватно) 1711. године и разарања кула Владиславића у Јасенику све до преткосовских времена и до 1376. године. На дјелу је својеврсна приповједачка ретроспекција, која и одгонета и загонета Владиславића поријекло. Дучић не тврди да су личности из 1483, 1378. и 1376. преци Владиславића из Јасеника, али наводи постојеће историјске податке и конкретна имена. Ипак ће критички издвојити оно што је поуздано и архивско:

„Историјски се Владиславићи први пут чују у *Лейойису* Кончаровићевом, а архивски се о њима види први траг у Дубровачком Архиву, у писмима дубровачког цариградског консула Луке Барке” (ДУЧИЋ 1969: 38).

Као и добар број херцеговачких породица, тако и Владиславићи „памте” да су били на Косову. Према предању које је записао Милош Слијепчевић од Тодора Вукомановића, Владиславићи су „пре Косова живели негде у источној Србији, према Видину”, па је њихов предак Влајко ишао „са војском на Косово”, а послѣје косовског полома склонили су се „негде око Фоче”, што ће рећи да су стољећима већ у Фочи и Јасенику. Култ Светога Саве, сачуван у имену Саве Владиславића, и Косовски завјет дубоко су укоријењени у Херцеговини: Јелена Балшић, ћерка кнеза Лазара, столовала је са Сандаљем Хранићем на Шћепан Пољу, на граници Пиве, а сасвим близу Фоче и Гацка, а Херцеговина је била војводство Светога Саве. Готово је извјесно да је Свети Сава – вјероватно највећи дипломата, па и државник у српском средњем вијеку – својом вјештином и окретношћу, био инспирација и ослонац Сави Владиславићу, мајстору у преговорима, па је сасвим природно што је баш њему, личном заштитнику, имењаку и националном свецу, оцу српске дипломатије, подигао црквицу на руско-кинеској граници, уз Цркву Светој Тројици, управо Сава Владиславић, потврдивши се и као задужбинар, и као дипломата, и као Србин, и као православни хришћанин, али и као законодавац. Свети Сава је, као писац и законодавац, оставио дубок траг у руској култури и законодавству. Сава Владиславић га је наслиједио у дипломатији и законодавству, уредивши Сибир и руско-кинеске односе и уградивши себе

у руску, кинеску и српску историју. Ако се Дучић пројектовао у Саву Владиславића као у свога двојника, готово је извјесно да је Сава Владиславић имао свога узора у Светоме Сави Српском. Ријеч је, дакле, о двострукој, историјски потврђеној игри огледала: Дучић – Сава Владиславић – Свети Сава Српски. Овдје наводимо само један рад о утицају Светога Саве на руску културу (БЕЉАКОВА и ШЋАПОВ 1998: 359–367).

Владиславиће су из Јасеника, гдје су живјели са племићким статусом и завидном имовином, са вишестољетног огњишта, насилно протјерали Ченгићи, отевши им имање. Тада су изгинули неки од Владиславића, а остали су побјегли: неки преко Црне Горе у Приморје и Боку, а неки у Русију. Жене су преузимале бригу о породици. Дучић наводи писмо које су босанском везиру Ахмед-паши писале Сима Дуке Владиславића и Канда Живка Владиславића као примјер женске мудрости и дипломатског дара, али и одличне епистоларне прозе. Сличну мудрост показује и Савина мајка, такође Сима, која се налазила у дубокој старости, у свом писму капетану Ивану Л. Црнојевићу.

Први Владиславић који се спомиње да је боравио у Дубровнику био је Савин отац, кнез Лука; он се, због турског зулума, морао преселити у Дубровник још половином 17. вијека. Дучић је убједљив у оспоравању ове тврдње, тако да се, све су прилике, Савини родитељи нијесу тада доселили у Дубровник. Могућно је било привремено и дјелимично пресељење и Сава је, можда, тамо живио и учио до 1677. године, дружећи се „са најугледнијом властелом”. На основу Дукиних и Савиних писама и рукописа Дучић закључује да су оба брата били врло културни и образовани, и да су владали са оба писма: „Дука је несумњиво био школован као и Сава” (ДУЧИЋ 1969: 69). Дукино име ће се, међутим, изгубити већ првих година 18. вијека. На основу Дукиног писма Дучић закључује о постојању присних веза између херцеговачких породица Бошковића, односно Покрајчића – предака Руђера Бошковића – и Владиславића, а посредно и веза са Баром Бетером – Руђеровим дједом по мајчиној линији – и та повезаност није била „ни само пословна, ни случајна” (ДУЧИЋ 1969: 74).

Мада се поуздано не зна када је дошао у Дубровник, Сава Владиславић се у Дубровнику образовао и проживио неколико узбудљивих година, веома корисних за живот и каријеру будућег дипломате: могао је видјети како дубровачки Сенат „увек успева да добива и онда када су много јачи од њега губили” (ДУЧИЋ 1969: 78). Видио је страхотне посљедице Морејског рата и сву двосмисленост и опасност ратног и политичког „пријатељства”. Не зна се поуздано ни када је Сава стигао у Цариград: „негде после 1687” (Кончаревић), можда 1693. (Јиречак), а извјесно је да је 1699. (Лука Барка) већ био у Цариграду. Надимак – друго презиме – Рагузински стекао је у Цариграду, према граду из којег је дошао. У Цариграду почиње његова политичка каријера од 1699. године, ступањем у везу са руским послаником Украјинцевим, коме ће, уз јерусалимског патријарха Доситеја, бити један до главних ослонаца. Вјешти Владиславић, зналац језика, набавио му је драгоцјене исписе из међународних уговора које је Турска закључила са Француском, Млечима, Ђесарем и Енглезима, што га је учинило познатим чак и на руском двору. Касније ће бити

десна рука и посланика Галицина, а нарочито за свога старог познаника П. А. Толстоја, кога је задужио елаборатом о турским морезима. Владиславић се добро оријентисао при промјени на турском двору и престолу, тачно процјењујући смјер нове политике, а вјешто избегавајући опасности по живот.

Владиславић је напустио Цариград 1703. године, отпутовавши за Русију, гдје је донио „класично образовање, што је онда у Русији било безмало непознато”, са знањем латинског, грчког, талијанског, „дипломатског турског” и руског језика, и са озбиљним животним искуством. Доласком у Москву постаје један од главних царевих људи, чак царев љубимац. Импресионира Дучићево познавање европског историјског контекста почетком 18. вијека и значај Петра Великога у том контексту. Владиславић је брзо постао лични царев познаник и добијао је разне мисије тајног карактера. Његов поновни одлазак у Цариград 1704. био је од велике користи грофу Толстоју. Са тога пута донио је „Тајни опис Црног мора”, према којем ће, знатно касније (1729), радити и „Тајни опис Кине”. Својим услугама и мисијама стекао је разне и бројне економске привилегије.

На повратку из Цариграда у Москву Владиславић доводи дјечака, Арапина, Абисинца – Ибрахима, Абрахама, прекрштеног 1707. у Петра Петровног, који ће постати прадед А. С. Пушкина. Као Аврам Ханибал биће од озбиљне помоћи у Владиславићевој мисији у разграничењу Русије и Кине и у подизању руских градова тврђава. Дучић сматра да је Пушкиново интересовање за Србе, српску поезију и историју у вези са Владиславићевим заслугама за његовога прадеда.

Владиславић је више пута боравио у Цариграду, долазећи и враћајући се увијек све моћнији. Контролисао је трговину и финансије и помагао војсци и дипломатији у кризним тренуцима. Дучић га види као шефа интендантуре руске војске у бици код Полтаве и у побједи над Карлом XII. За награду је у више махова добијао од цара огромна имања, привилегије и титуле. Од 1710. постао је дворски савјетник за питања православног истока и први је покренуо „источно питање” као српско питање и као једно од најважнијих питања европске политике. Отворио је Русију за Јужне Словене и успоставио директне везе Русије са Србима: са владиком Данилом, Црном Гором, Херцеговином, Дубровником, али и са владајућим кнежевима Молдавије и Влашке. У Русију су „у гомилама” стизали Срби током 17. и 18. вијека због вјерске нетолеранције и притисака не само Турака, већ и римокатолика у Аустроугарској. Створена је „нарочита

Петар Анdereјевич Толстој, руски посланик у Цариграду, 1702–1712. године

Руски адмирал Матија Змајевић (1680–1735)
из Пераста у Боки Которској

српска област” на југу Русије – „Нова Србија” – са три српска војна пука, па Дучић наводи цио низ истакнутих српских породица које су дале Русији значајне личности.

У Русију су доспијевали и римокатолици, попут Бокеља адмирала Матије Змајевића, чији је рођак био бискуп Андрија, а рођени брат Вицко Змајевић, доцније надбискуп задарски. Матија Змајевић је био носилац папиног ордена и саградио је католичку цркву у Петрограду. У Владиславићевој близини били су и Иван Крушоло и Матија Караман. Настојећи да уведе Русију у ред европских држава, Петар Велики је хтио да и код папе има једног представника кардинала. Адмирал Матија Змајевић, у својим писмима, пун је хвале за Саву Владиславића као свога високог заштитника. Он ће бити осуђен на смрт због крађе државне имовине, па затим помилован и деградиран у вицеадмирала; умријеће три године прије Саве Владиславића.

У Владиславићеве заслуге убраја се и његова финансијска реформа (1718), односно оздрављење царске благајне, због чега је добио титулу дворског савјетника и назван царевим љубимцем. Зато је очекивано што је Рагузинском повјерена цивилна управа у турско-руском рату и у походу на Прут 1711. године. Обје земље су у тај рат ушле као у „свети рат”, што је код Владиславића будило наду у ослобођење Срба и Балкана од Турака, па он већ сјутрадан по турској објави рата организује устанак у Црној Гори и с тим циљем тамо шаље Михаила Милорадовића с царевим писмом владици Данилу и народним главарима. Црногорци су поручивали муницију у Дубровнику, који је једнако трговао и са Турцима и са хришћанима (ДУЧИЋ 1969: 188). Устанак је био добро кренуо, али га је пресјекла вијест с Прута да је руски цар морао закључити мир под неповољним условима, чак ни не поменувши ни Србе нити њихов устанак. Турци су предузели одмазду над Црном Гором. Прва освета босанског везира Ахмет-паше завршила се по Турке поразно, битком на Царевом Лазу, али је другу, неупоредиво страшнију, извео Нуман-паша Кеприли (Ђуприлић). Турци су похарали Црну Гору, отели Мореју од Венеције и отјерали владика Данила у бјекство.

Пошто је описао неуспјели Милорадовићев устанак, Дучић се причом враћа на Прут, свесно нарушавајући хронологију: „Међутим, вратимо се на Прут да видимо шта се онамо догодило” (ДУЧИЋ 1969: 195).

Дучић је, дакле, прво завршио националну епизоду – Милорадовићев устанак и његове посљедице – па се онда вратио руској историји, понашању влашког и молдавског кнеза – Кантемира и Бранкована – и њиховом портретисању. Димитрије Кантемир је представљен као учен, кабинетски човјек, полиглота, зналац десет језика – наспрам Владиславићевих шест – без војничког и политичког дара, а Бранкован као издајник, са несагледивим далекосежним последицама свога чина. Бранкованову издају Турци нијесу наградили, него су га оковали и бацили у злогласну тамницу. Послије пораза на Пруту, и неповољног мира, Русија никада више неће повести рат за ослобођење балканских хришћана. Занимљиво је да је међу тројицом преговарача о миру са турским везиром био и Сава Владиславић, кога су Турци тражили од Русије да му, као свом поданику, суде или да га одмах посијеку. Под таквим притиском је овај необични, храбри човјек преговарао, трудећи се да га Турци не препознају; да персонификује руско царство и очува разборитост преговарача у крајње неповољној позицији, под пријетњом сабље. Владиславић је у Русији обезбиједио присне везе са Црном Гором и материјалну помоћ која је „трајала безмало до краја обеју ових монархија” (ДУЧИЋ 1969: 218).

Седма глава призива прву и другу. Она се тематски враћа на Дубровник, у новом контексту, проширујући се на Италију и на Владиславићеву мисију у Риму и Венецији, односно на његов брак са Вирђинијом Тревизан и преговоре с папом Клементом XI. Владиславић тражи службено одсуство да се, послије три деценије, врати у Дубровник, како би се видио са остарјелом мајком. Дубровчани га примају и дочекују изузетно свечано: сретају га на самој граници Републике, поздрављајући га у име кнеза и Сената. Царски дворски савјетник носио је собом и царско писмо са царским препорукама. Сава долази са намјером да у Дубровнику, на својем имању, подигне српску православну цркву и да уреди гробно мјесто за своју мајку, тада већ у дубокој старости. Владиславић је у Сенату имао „многе кућне пријатеље и госте”, али ни то, ни писмо руског цара, нијесу помогли да се прихвати молба, већ је она сматрана „оскрвљењем католичке вере” (ДУЧИЋ 1969: 224). Слична молба није испуњена ни ћерки кнеза Лазара, Јелени, удовици великог кнеза Сандаља Хранића. Дубровник је био и остао католичка тврђава, коју нијесу могли пољуљати ни царски ауторитет, ни историјске личности, ни приватне везе ни пријатељства. Поред царских препорука, толиких личних пријатељстава, историјских примјера, Сава Владиславић није имао гдје сахранити своју мајку под православним крстом, већ је деведесетогодишњу старицу повео собом у Русију.

Дучић прави велики лирски скок у времену, пребацујући се у посљедњу четврт 19. вијека и у 40. годину двадесетого, и уплићући личну причу – код Цркве Светог Ђорђа на Посату сахрањивани су Срби Херцеговци и херцеговачки устаници:

„С једне и с друге стране степеница, које из врта воде у ту цркву, имају две мале терасе, на којима се ништа не сеје нити сади. То су две велике гробнице Срба устаника, из чувеног херцеговачког устанка 1876–1878. године, који су у Дубровнику умрли од рана и од

болештина. (У левој од њих две, у оној која се налази испред самих црквених врата, лежи и млади херцеговачки устаник Андрија Дучић, отац писца ове књиге.)” (ДУЧИЋ 1969: 226).

На наредној страни, опет у загради, Дучић даје епилог приче о српском православном, и устаничком, гробљу, на Посату:

„(Дубровачка градска општина донела је сада, 1940. године, закон да нови пут од Плоча на Груж прође баш преко овог православног гробља и његове црквице, после чега ће оно на тај начин бити на наше очи збрисано.)” (ДУЧИЋ 1969: 227).

Дучића боли Дубровник док пише ову књигу, баш као што је болио и Саву Владиславића док је безуспјешно молио за цркву и мајчин гроб. Обојица су се, свако на свој начин, праштали с Дубровником:

„...Сава Владиславић је после неуспелог случаја са зидањем православне цркве у Дубровнику, раскинуо своје везе са дубровачком владом, и напустио Дубровник, заједно са породицом коју је одвео у Боку Которску. Одиста, он се више никад у животу није повратио у град Св. Влаха” (ДУЧИЋ 1969: 231).

Дучић подвлачи да је један велики Србин успоставио везе између Дубровника и Русије и да је био дубоко повријеђен поступком тога истог Дубровника, с којим је, очито, раскинуо љубав:

„Мора се подвући да је писмо цара Петра I, које је Владиславић донео Дубровачком сенату био, без обзира на питања православне цркве у граду Св. Влаха, још и од највеће политичке важности; оно се сматра првим додиром царске Русије са Дубровачком Републиком. Рецимо одмах да је тај почетак односа, који није престајао скоро до нестанка дубровачке државе, био успостављен једино заслугом Србина Саве Владиславића. Али додајемо и то, да се после овог случаја са одбијањем градње православне цркве, цар Петар I није више лично ни зашта обраћао Дубровнику, као што се ни Сава Владиславић није више овамо повратио” (ДУЧИЋ 1969: 233).

Сава се заувјек растаје са Дубровником и прелази са мајком у Боку Которску. Отићи у то доба из Дубровника у Боку било је исто што и отићи у иностранство, подвлачи Дучић, па се онда лирски уживљава у Саву Владиславића који одлази из Дубровника и Боке за Венецију:

„Враћајући се из Дубровника и Боке Которске натраг у Венецију, вероватно неколико месеци доцније, Сава Владиславић морао је с болом у души бацити свој последњи поглед на Дубровник, који је свагда био пре један католички манастир него једна словенска република, и који није никад знао изаћи из свог партикуларизма, наметнутог несрећним приливом стране крви и стране културе” (ДУЧИЋ 1969: 238).

Сава је, и прије и послје свог болног расанка са Дубровником, „у Русији био прави отац онамошњих католичких емиграната и њихове верске општине”, чак и када је ријеч о највећим католицима, какав је био адмирал Змајевић. За своју вјерску толеранцију добио је од папе орден Златне Оструге (према једном), односно Константинов орден

Папин (према другом документу). Он ће 1720. постати царев посланик у Риму код папе Клементa XI и са њиме преговарати за конкордат са Русијом. Зацијело, није мањи бол осјећао ни Дучић 1940. па до своје смрти, видећи својим очима како му не само затиру гробове, већ и на стотине хиљада српских живота. Ријеч је о пуној идентификацији писца са својим јунаком.

Та идентификација је видљива и на плану скупљања умјетничких вриједности по Италији, и њиховог слања цару у Петроград, како би умјетнички украсио његов „Мали Рај” и створио од њега „Нови Амстердам” или „Нову Венецију”, баш као што ће и Дучић настојати да од Требиња гради српски Вајмар. У писму цару пише о једној вајарској поруџбини:

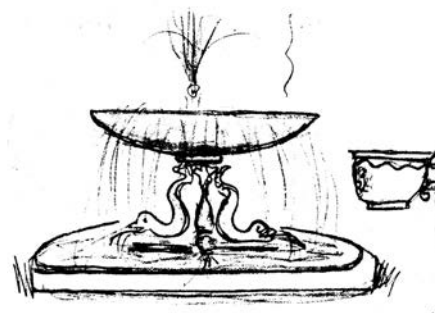
„Два кипа, Адама и Еве, које сам поручио најбољем овдашњем мајстору Бонацију, скоро ће бити готови, и надам се да ће бити тако добре ствари да ће се и у славном Версаљу ретко моћи видети такви” (ДУЧИЋ 1969: 244).

Дучић је експлицитно формулисао нека Владиславићева дипломатска начела, очито блиска и самом Дучићу: „нигде не заоштрити, не доводити до сукоба, не ићи у страсти, не препоручивати прека решења. Одложити све што није прецизно” (ДУЧИЋ 1969: 254).

Цар је слао у групама младиће у свијет на школовање, у Венецију, Енглеску и Холандију. Савина дужност је била да брине о овим младићима и да бира најбоље за елитну морнарицу.

У Венецији је Сава Владиславић успио да се по други пут ожени. Дучић нема података о Савином првом браку, али тврди да је у Цариграду био ожењен; да му је жена морала бити Српкиња, Гркиња или каква Левантинка; да је из првога брака имао сина Луку и да тога сина под тим именом спомиње сам Пушкин, говорећи о младом Владиславићу као другу из дјетињства црнца Ханибала. Лука Владиславић (1698–1737) је живио у Москви, гдје је и сахрањен, а његова млада жена се замонашила после његове смрти. Други брак између Саве Владиславића и Вирђиније Тревизан склопљен је 19. септембра 1720. према католичком, и вјероватно касније у Русији и по православном обреду. Дјевојка је, и по очевој и по мајчиној линији, била патрицијског поријекла. На дан вјенчања је имала 22 године, а Сава око педесет.

Сава је са папом Клементом XI преговарао о конкордату и био постигао обострани висок степен сагласности, али су папином смрћу пали у гроб и резултати тих преговора. Сава је у

Песникове скице за музеј и фонтану у родном граду

Венецији стекао титулу млетачког патриција и као млетачки гроф путује 1722, са младом женом и старом мајком, у Русију, гдје 1725. стиче и руско племство.

И на плану књижевности Дучић је Владиславића видио као свога претка и претечу. За потребе реформисаног школства превео је са италијанског *Историју Словена* Мавра Орбинија. Дубровачки ђак је изабрао дубровачког историчара како би таквом књигом заинтересовао Русе за Јужне Словене и увео их у руску историјску свијест. Превео је са италијанског и књигу о Соломоновим упутствима за живот. Око књижевних питања ушао је у сукоб са Димитријем Кантемиром и његовим сином Антиохом, који ће написати сатиру о Сави Владиславићу. Сава је измијенио и московски архив, отворивши у њему српско одељење, и тако издвојио грађу о своме народу, која се често налазила под насловима „Грчка дела”, „Источно-православна дела” или чак „Турска дела”. Био је иницијатор да се српским школама у Јужној Угарској пошаљу књиге и учитељи, успоставивши снажне културне везе Русије са српским народом.

Владиславић је био први српски модерни путописац, а поготову први Србин који је писао о Кини и Сибиру. Он је 1725. године постављен за руског царског представника у Кини са изузетно великим овлашћењима, јер су избили озбиљни погранични неспоразуми. Са потребним папирима, царским писмом и даровима, пратњом и новцем стигао је у Кину 1726, успут се подробно информишући о ситуацији на терену и задацима који га чекају. Показао је изузетну чврстину према уцјенама сваке врсте, заузео одлучан став у преговорима и доносио веома разборите одлуке. Живио је и радио у изузетно тешким условима за царског изасланика: „Ја сам боље живео у тамници него овде као слободни посланик” (ДУЧИЋ 1969: 330). Енергично се одупро покушају фалсификовања међудржавног уговора и добио прихватљиве исправке од самог кинеског цара. Дучић истиче Владиславићеву храброст, упорност, посвећеност циљу и ствари на којој ради, изванредно познавање људи и менталитета, спретност да малим уступцима од непријатеља прави савезнике и темељност да сваки посао доведе до краја. Његово разграничење Кине и Русије било је допринос картографији: исцртане су прве озбиљне, употребљиве карте пограничних области, нарочито Сибира. У уређењу Сибира показаће се као одличан законодавац и архитекта. Утврђујући границу подигао је градове – тврђаве: Солингински, Чикојски и Тројицкосавски. У овом трећем и двије цркве: Свету Тројицу и Светог Саву Српског. На једном бријегу на граници подигао је велики дрвени крст с натписом: „Крст божји, знак границе између руског и кинеског царства, постављен 1727. године, јуна 26. дана” (ДУЧИЋ 1969: 337).

Буринским уговором Сава Владиславић је ушао у руску и кинеску историју, тријумфално завршивши своју дипломатску каријеру.

Повратак у Русију био је у знаку смрти. Морао је одмах обићи гробље. Умрла му је прво ћерка Катарина (2. јануара 1726), па замонашена старица, мати Теофанија (8. јануара 1726), Савина мајка – обје сахрањене у Благовјештенској цркви, у славној лаври Александра Невског, у Петрограду. Затим је умрла његова најстарија ћерка Ана (1723–1728), царско кумче, па и најмлађа Теодора (1725–1730). Тако је изумро пород Вирђиније Тревизан и

Саве Владиславића. Тих година умрли су и Вирђинијин брат Леонардо Тревизан (1700–1730) и њена мајка Корнелија Бенцон-Тревисан (1731). Савин син Лука, који је живио у Москви, такође је умро прије свога оца (1698–1737) и сахрањен је у грчком манастиру Николајевском, у којем је, под часном трпезом, сахрањен и његов стриц Ефим. Послије синове смрти Сава се „одао неред и пићу” и почео продавати своја имања. Синова смрт је „сурвала грофа Саву Владиславића”. Слједи цио каталог продатих имања – слика расула дочарана набрајањем. Крај књиге је у знаку једне громаде која се урушава, што се из претходних девет глава не би очекивало. Та слика је наглашено литерарна, али ослоњена на историјска факта.

Сава је умро 17. јуна 1738. године у Петроградској губернији, од камена у бешици. Тијело му је пренето у Петроград, „где га је балсамирао лични Царичин лекар др Блументрост. Шести дан након смрти, 23. јуна, гроф Сава је сахрањен у Благовешченској цркви” лавре Александра Невског (ДУЧИЋ 1969: 352), гдје су сахрањивани чланови царске породице и неколико најистакнутијих породица. Изгледа да сахрани није присуствовала његова жена Вирђинија. Дучић налази да се она вратила неколико мјесеца након Лукине смрти, али да се вјерила већ осам мјесеци по смрти грофа Саве Владиславића са патрицијем Захаријом Канал. Вјеридба је обављена 20. фебруара 1739. у Венецији. Њен муж је умро после седам година брака. Госпођа Вирђинија је умрла у 54. години живота, 16. децембра 1753, од водене болести, у сопственом стану. Сликком мјеста њене смрти завршава се ова необична књига.

*

Описујући живот Саве Владиславића, Дучић је описивао свога претка, уз то племића – српског, венецијанског и руског. Колико је Сави Владиславићу, толико је и Дучићу било стало до свога племићког поријекла. Сава Владиславић, као предак, то му је „историјски обезбјеђивао”, и то троструко и међународно.

Обојица су била високе дипломате: Сава Владиславић на руском двору, а Јован Дучић у Србији, Краљевини СХС и Краљевини Југославији. Обојица су достигла највиша звања: Владиславић дворског, царског и државног савјетника, изасланика и посланика, а Дучић је био вишегодишњи шеф посланства и први амбасадор Краљевине Југославије.

Гроф Сава Владиславић у старијим годинама

Обојица су била полиглоте. Сава Владиславић је говорио латински, грчки, турски, руски и италијански, а Јован Дучић скромно мађарски, боље немачки и руски, а изврсно француски, италијански и шпански, а преко романских језика – и румунски. Били су свјетски људи широке културе, отворени за другога, религијски изразито толерантни.

Обојица су била физички маркантни. Требало је само видјети Дучићеве описе Савиних портрета, па се увјерити да је Сава Владиславић био веома мужеван, лијеп и привлачан човјек. Дучићу је импозовала Савина мужевност, снага и физичка љепота, његово венецијанско одијело у Москви и Петрограду, као и његов други брак са више него двоструко млађом женом Вирђинијом Тревизан, Италијанком патрицијског поријекла, из породице која је Млетачкој републици дала и једног дужда. Дучић је нарцисоидно уживао у свом физичком изгледу и брину, понекад и претјерано, о свом физичком стању све до смрти.

Владиславић је – све су прилике – још прије предсмртне кризе свијести – ријешио и нашао начина да буде балзамован. Дучић је знао да га је балзамовао лични царичин љекар. Да ли је сањао о посмртном повратку у Херцеговину или је по сриједи опирање распадању и ништавилу? Ово прво је мало вјероватно, јер је сахрањен поред мајке и ћерке, на мјесту за одабране, међу изузетнима. Јован Дучић је, приликом ексхумације у Либертвилу и преноса у Херцеговачку Грачаницу 2000. године, пронађен у цјелости. Он се надао у повратак у херцеговачки грумен глине ужежене, и у том смислу оставио завјетну жељу. Да ли је имао пред очима за узор Саву Владиславића – претка и двојника – није у нашој компетенцији да одговарамо због чега је остао нетрулежан. Сличност са Савом Владиславићем је несумњива. Истина, он неће изрећи ону чувену реченицу Андрићевог несрећног Ђамила: „Ја сам то”, којом се овај преосјетљиви и начитани сужањ идентификује са Џем султаном, али да је ријеч о уживљавању до поистовјећења – о удвајању и двојништву – у то за нас нема никакве сумње (АНДРИЋ 2011: 74). И Ђамил је историчар који пише историју о свом двојнику, Џем султану. Утицај Андрића на Дучића је искључен – *Проклећа авлија* се појавила тек 1954. године.

Дучићу су ишла на руку историјска факта. Немамо доказе да их је мијењао, али је издвајао и наглашавао оне догађаје и јунакове особине који су појачавали двојништво које превазилази блискост и сродство. Отуда повремено илузија романескног јунака. На ово двојништво је, изгледа, први скренуо пажњу пјесник Матија Бећковић, успоставивши паралелу са Милошем Црњанским, а у разговору са нама – и са Његошем:

„Као што је Црњански, у *Роману о Лондону*, видио себе као руског кнеза Рјепнина, тако је Дучић говорио о себи кад је писао о грофу Сави Владиславићу, амбасадору руског цара Петра Великог и Катарине I, оног који је придобио православну Русију за Србе и први поставио српско питање као главно питање Балкана” (БЕЋКОВИЋ 1996: 6).

А Његош је и за једног Дучића био врх над врховима. Њему је у Требињу Дучић подигао споменик. Као што се Његош у *Горском вијеницу* удвајао у свога претка из седамнаестог и осамнаестог стољећа, владику Данила – о коме Дучић с дивљењем пише као о црногорском кнезу и владици, Владиславићевом савременнику и саборцу – позајмљујући му

чак и сопствени ликовни портрет, који и Дучић објављује као портрет владике Данила, тако се и Дучић удваја у свога претка и јунака Саву Владиславића.

То није мистификација, већ мајсторство – да се доминантно историографским дискурсом напише историјска биографија једне велике, а заборављене личности, и да се та личност дочара као сродник, предак, претеча и двојник, а да се при том битно не огријеши о историјске чињенице нити о историјску истину.

И Владиславићу и Дучићу је непозната година, а Дучићу и датум рођења. Сава Владиславић је добио име према Светоме Сави, па је врло увјерљиво да је рођен пред Савиндан, што ће рећи 25. или 26. јануара. Година је сасвим непоуздана – 1660. или 1664, или чак 1668, или ко зна која. Мало је вјероватно да Дучић није могао, уз мајчину помоћ, реконструисати годину, па и датум свога рођења. Он је сам допринио великој забуни, произвољно мијењајући датум и годину рођења од мјеста до мјеста боравка, школовања и студија, да би неујерљивом крштеницом из 1938. „озваничио” вјероватни тачан датум – 15. фебруар – и погрешну 1874. годину рођења.

Дучић се осјећа неупоредиво више Медитеранцем него Балканцем, и то исто је приписивао Сави Владиславићу, што дјелује увјерљиво. Неко ко је био усмјерен на Дубровник и Венецију, па на Цариград, прије него што је доспио у Русију, а повремено и касније, неко ко је знао грчки и латински и баштинио античку културу, има разлога да се сматра Медитеранцем. *Медитеранац* је, за Дучића, културна категорија; и сам се сматрао баштиником грчке и римске културе, али и Византије и ренесансе. У моделовању Саве Владиславића као Медитеранца најочевидније је Дучићево настојање да прикаже Саву Владиславића као претка и као двојника; истовремено и као Медитеранца, Херцеговца и Србина патриоту; као човјека који је имао „скоро јелинско осећање мере”.

Двојничко пројектовање Дучића у Саву Владиславића види се и у Дучићевом настојању да прикаже свога претка као писца, нарочито као путописца. Његови путописи из Кине несумњиво имају документарну и историјску, а вјероватно и књижевну вриједност. Путопис је врло значајан жанр српске књижевности, па путописи из Кине из прве половине 18. вијека имају велики књижевноисторијски значај. Дучић је путописе високо цијенио, написао изванредну књигу путописа *Градови и химере*, па је природно што се залагао и за Владиславићеве путописе из Кине. Владиславић је, према Дучићу, писао „херцеговачким начином”, чувајући и у руском језику нешто од

Јован Дучић, кратко време пре Будимпеште (БСАНУ, Ф-205/5)

херцеговачког идиома. Али Дучићу је стало и до Владиславићеве учености и преводилачке дјелатности, чиме се и сâм бавио, као и до његовог ширења писмености, књижевности и учености Срба у Јужној Угарској, односно данашњој Војводини. Треба ли подсјећати на Дучићеве везе са Сомбором, Новим Садом и Матицом српском, прије свега са *Лейойисом*, односно на преписку са Миланом Савићем и Аницом Савић-Ребац? Па на односе са Исидором Секулић и Вељком Петровићем.

Обојица су били наклоњени умјетности и старинама. И Владиславић и Дучић су сакупљали по Италији умјетничке вриједности и слали их у Петроград, односно Требиње. Дучић је сањао о томе да од свог родног града створи српски Вајмар, а Владиславић да умјетничким дјелима оплемени Петроград, односно руски царски двор. Дучић је и своју библиотеку и своју умјетничку збирку завјештао граду Требињу. У Требиње је стигло око 6.000 књига и само мањи дио умјетничке збирке који се чува у Музеју Херцеговине у Требињу.

Ми видимо дискретно двојништво и у односу обојице славних Херцеговаца према Дубровнику. Владиславићи су нашли у Дубровнику и Боки уточиште послје разарања свога Јасеника. Сава је у Дубровнику стекао прво озбиљно образовање, које ће му касније бити улазница за свијет. У Дубровнику је стекао и бројна пријатељства међу моћним, угледним и утицајним људима, па и међу пјесницима. У Дубровнику је слављен и опјеван, свечано дочекиван и испраћан, али никада није преболио што му Дубровник – на његову молбу, и на захтјев руског цара Петра Великог – није допустио да на својој земљи подигне цркву око које би се сахрањивали православци и гдје је био планирао гроб за своју стару мајку Симу. Сава Владиславић је био принуђен да са својом младом женом Вирђинијом поведе у Петроград и око деведесет година стару мајку Симу. Старица је не само издржала пут до Русије, већ се тамо изузетно снашла и била радо виђена и код самога цара Петра Великога. Тамо се замонашила и као мати Теофанија упокојила у 108. години, па је сахрањена у цркви Благовештенској при лаври Александра Невског. Сима Владиславић не би добијала царске почести, замонашење ни тако високу сахрану на најсвечанијем мјесту да су Дубровчани дозволили градњу православне цркве са гробљем. Сава Владиславић им то није заборавио – никада се више није вратио у Дубровник нити је шта од Дубровчана молио. Стекавши племићку титулу у Русији, одрекао се свога изабраног презимена Рагузински, под којим се прославио, и вратио се искључиво родном презимену Владиславић. Био је то израз коначног разлаза великог руског дипломате са Дубровником.

Мајка Јована Дучића, Јованка (Јока), нашла је са дјецом склониште у Дубровнику у вријеме Херцеговачког устанка, а крај Цркве Св. Ђорђа на Посату налазиле су се двије велике гробнице Срба устаника. „У левој од њих две, у оној која се налази испред самих црквених врата, лежи млади устаник Андрија Дучић, отац писца ове књиге” (ДУЧИЋ 1969: 226). Тај врт на Посату, према Дучићу, припадао је породици Владиславић. Три године пред своју смрт (1940), Дучић је од Дубровачке градске општине доживио тежак ударац: донијела је „закон да нови пут од Плоча за Груж пређе баш преко овог православног гробља и његове црквице, после чега ће оно на тај начин бити на наше очи коначно збрисано” (ДУЧИЋ 1969: 227).

У Букурешту са својим сарадницима (1940)

Потресан је Дучићев опис последњих година и смрти Саве Владиславића. Иза њега не остаје нико. Сва су му дјеца помрла; он је срушен и усамљен. Ни иза Јована Дучића није остао нико. И Дучићев свијет је био не само заљуљан, већ и сурван Другим свјетским ратом и усташким геноцидом. Он је крајње драматично доживљавао патње свога народа у отаџбини. Срушена је земља у коју је уградио огроман комад себе. Дучић – као и његов славни предак и двојник – умире далеко од свога града и земље. И пред смрт се надао у повратак, и за тај повратак се припремио.

Дучићева књига је несумњиво биографска монографија, историографско дјело, са доминантном референцијалном функцијом. Она има и наглашену поетску функцију и повремено субјективно приповиједање, што је у овом раду и показано. Дучић је дочарао Саву Владиславића као Србина, Херцеговца, у руској служби, који никада није заборављао ни свој род, ни свој народ, ни своје поријекло, већ је – као моћан чинилац свјетске политике – чинио колико је могао за тај свој свијет. Поштујући историјска факта и градећи убједљиво историографску слику, Дучић је свога великог претка дочарао као претечу и двојника, а да није нарушио ни убједљивост историјске слике, нити се огријешо о документа. Ово је веома значајна књига једног од највећих пјесника 20. вијека.

На Савиндан 2021.

ЛИТЕРАТУРА

I ИЗВОР

ДУЧИЋ 1969: Јован Дучић, *Сабрана дјела – књига њеџа, Један Србин дипломата на двору Пејтра Великој и Каџарине I – Гроф Сава Владиславић*, приредио Живорад Стојковић, Сарајево – Београд, Свјетлост и Просвета.

II СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА

- АВЕРИНЦЕВ 1973: С. С. Аверинцев, *Плутарх и античная биография*, Москва.
- АНДРИЋ 2011: Иво Андрић, *Сабрана дела у двадесет књига, Проклеџа авлија*, књ. XII, уредник Радован Вучковић, Београд: Штампар Макарије; Подгорица: Нова књига, стр. 74.
- АРСИЋ 2011: Ирена Арсић, „О једном неспоразуму: Рагузински и Raгуza”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп; Билећа–Гацко, стр. 250–260.
- БЕЛЯКОВА и ЩАПОВ 1998: Елена В. Бељакова и Ярослав Н. Шапов, „Традицији Свјатог Саввј Сербског на Руси”, у: *Свјетли Сава у српској историји и џтрадицији*, међународни научни скуп, уредник Сима Ђирковић, САНУ, Научни скупови, књ. LXXXIX, Председништво, књ. 8, Београд.
- БЕЃКОВИЋ 1996: Матија Бећковић, „Држимо се ми Дучића”, у: *О Јовану Дучићу, Зборник радова џоводом џедесет џодинишњице смрџи*, САНУ, Научни скупови, књ. LXXXV, Одељење језика и књижевности, књ. 12, уредник Предраг Палавестра, Београд, стр. 5–7.
- БОЈОВИЋ 1996: Злата Бојовић, „Монографија Јована Дучића о Сави Владиславићу Рагузинском”, у: *О Јовану Јовану Дучићу, Зборник радова џоводом џедесет џодинишњице смрџи*, САНУ, Научни скупови, књ. LXXXV, Одељење језика и књижевности, књ. 12, уредник Предраг Палавестра, Београд, стр. 193–200.
- ДЕЛИЋ 1990: Јован Делић, *Традиција и Вук Сџеф. Караџић*, Београд: БИГЗ.
- ЗЛОКОВИЋ 1973: Максим Злоковић, „Херцеговачки Владиславићи”, *Годишњак Поморској музеја у Коџору*, Котор, стр. 67–79.
- ЈАКОБСОН 1966: Roman Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit.
- КАРАЦИЋ 1969: „Као српски Плутарх, или Житија знатни Србаља у Србији нашега времена”, *Даница, Сабрана дела Вука Караџића*, књ. VIII, Београд: Просвета.
- КОВАЧЕВИЋ 1979: Предраг Ковачевић, „Сава Владиславић сарадник Петра Великог”, Зборник Више поморске школе у Котору, Котор.
- КОВАЧЕВИЋ 2011: Милош Ковачевић, „Јован Дучић о грофу Сави Владиславићу”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп: *Породица Владиславића и Милорадовића*, СПКД Просвјета, Билећа–Гацко, стр. 261–273.
- КОМАР 2006: Горан Ж. Комар, „Да ли су топаљски Живковићи припадали роду Владиславића?” у: *Зборник Маџице српске за историју*, Нови Сад, стр. 79–87.
- КОПРИВИЦА 2011: Бранко А. Копривица, „Владиславићи у народном предању и у српским народним песмама”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп: *Породица Владиславића и Милорадовића*, СПКД Просвјета, Билећа–Гацко, стр. 343–369.
- КОСАНОВИЋ 2009: Богдан Косановић, *Сава Владиславић Рагузински у свом и нашем времену*, Београд–Гацко–Сремски Карловци.
- МАКСИМОВИЋ 1973: Vojislav Maksimović, „Između nauke i mistifikacije”, у: *Putevi*, Banja Luka, god. 20, str. 149–155.

- МАСТИЛОВИЋ 2011: Драга Мاستиловић, „Проф Сава Владиславић у тумачењима новије српске историографије”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп: *Породица Владиславића и Милорадовића*, СПКД Просвјета, Билећа–Гацко, стр. 287–298.
- МИЛОШЕВИЋ 1991: Миладин Милошевић, „Предговор”, у: Јован Дучић, *Дипломатски сјиси*; приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Београд: Просвета, стр. 5–38.
- МУЧИБАБИЋ и СИКИМИЋ 2011: Спасоје Мучибабић и Стеван Сикимић, „Допринос Саве Владиславића и породице Милорадовић развоју ратне вештине”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп: *Породица Владиславића и Милорадовића*, СПКД Просвјета, Билећа–Гацко, стр. 311–333.
- ОРЛОВ 1969: Георгије Орлов, „Сава Владиславић у сатири Антиоха Кантемира”, у: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 35, бр. 1–2, Београд, стр. 92–94.
- ПЛУТАРХ 1978: Плутарх, *Славни ликови антике I, II*, Нови Сад: Матица српска.
- САВИЋ 1985: Милосав Савић, *Устаничка проза*, Београд.
- СИНДИК 1980: Душан Синдик, „Тестаменти Саве Владиславића”, Историјски институт, мешовита грађа, књ. 8.
- СОКОЛОВ 2011: Василиј Соколов, „Блажен тој иже сотвори такоје дело”, у: Ђоровићеви сусрети, Научни скуп: *Породица Владиславића и Милорадовића*, СПКД Просвјета, Билећа–Гацко, стр. 299–302.
- СТАНОЈЕВИЋ 1954: Глигор Станојевић, „Неколико података о породици Владиславић”, *Историјски часопис САН*, књ. IV.

НАПОМЕНЕ

- 1 П. Каровић, *Дефиниција дипломатије*, Дипломатија, Зборник радова (приредио др Ђорђе Н. Лопичић), Београд 2006, стр. 80.
- 2 *Истио*, стр. 80–82.
- 3 *Сабрана дела Јована Дучића*, књига VI, *О Јовану Дучићу 1900–1989*, Београд–Сарајево 1990, стр. 102.
- 4 К. Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Милано 1967, стр. 11–17, 161.
Годину 1874. као најверодостојнију, наводи и један до Дучићевих биографа Радован Поповић.
- 5 У писму упућеном 12. јула 1899. године Милану Савићу, секретару Матице српске, Дучић саопштава да је стигао у Женеву пре неколико недеља, што оповргава мишљење Косте Ст. Павловића да је студије започео три године раније, 1896. године (Видети Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 21).
- 6 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела Краљевине Србије (МИД КС), ПП, 1907, ред 165.
- 7 Архив Југославије (АЈ), Збирка Јована Јовановића Пижона (80), кутија 35, лист 180.
- 8 Коста Ст. Павловић наводи да је Дучић примљен у дипломатску службу на заузимање његових пријатеља Јована Скерлића и Слободана Јовановића. У уверењу МИД-а, издатом на захтев Ј. Дучића, пов. бр. 3.754, од 28. X 1924, каже се да је Јован Дучић био неуказни чиновник МИД-а Краљевине Србије од 1. VI 1907. до 1. V 1910, после чега је постао указни чиновник.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 36–38; АЈ., Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (МИП КЈ) – Управно одељење – Персонални одсек (УО – ПО), 1924, ф. V, досије Ј. Дучић.
- 9 А. Митровић, *Дучићев опис краља Фердинанда*, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 320–325; АЈ, Збирка Јована Јовановића Пижона (80), Ј. Дучић – Министру иностраних дела, Софија 27. I / 9. II 1911.
- 10 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 76–77, Дучићево писмо Јовановићу од 19. IV/1. V 1911.
- 11 АС, МИД КС, ПО, 1913, П/2–1, ф. IV.
- 12 АЈ, Збирка Јована М. Јовановића Пижона (80), к-35, л-182, Јован Дучић – Јовану М. Јовановићу, Рим 2. 10. 1912.
- 13 *Документи о спољној политици Краљевине Србије* (даље *Документи*) 1903–1914, 1913, књ. VI, св. 2, док. бр. 174, Извештај отправника послова из Рима од 28. IV / 11. V 1913, стр. 257–258.
- 14 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 324, Дучићев телеграм из Рима од 13/26. IX 1913, 366; документ бр. 333, *Истио*, Дучићев телеграм из Рима од 15/28. IX 1913, стр. 375–375; документ бр. 534. Извештај отправника послова Љ. Михаиловића из Рима од 22. XI / 5. XII 1913, стр. 547–548.
- 15 Архив Србије, Министарство иностраних дела Краљевине Србије, ПП, 1913, ф-24, бр. 304, Рим 22. 12. 1913, Дучић – Министарству иностраних дела, Београд.
- 16 *Документи*, 1913, књ. VI, св. 3, документ бр. 565, Дучићев телеграм из Рима од 28. XII 1913 / 10. I 1914, 575.
- 17 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 30, Извештај отправника послова Љ. Михаиловића од 7/20. I 1914, стр. 145–147.
- 18 *Документи*, 1914, књ. VII, св. 1, документ бр. 162, стр. 291.
- 19 Р. Поповић, *нав. дело*, стр. 89.

- 20 АЈ, Канцеларија краља (КК), ф-1, док. пов. бр. 533, Секретар посланства Ј. Дучић – Посланству Краљевине Србије у Грчкој, 14. 7. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. пов. бр. 605, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 16. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 21 АЈ, КК, ф-2, док. стр. пов. бр. 606, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 17. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 22 АЈ, КК, ф-2, пов. бр. 604 и 607, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 7/ 21. 8. 1917.
- 23 АЈ, КК, ф-2, док. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 24 АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 603, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 19. 8. 1917. (по новом каледнару); АЈ, КК, ф-2, док. Пов. бр. 625 и пов. без броја, Секретар посланства Ј. Дучић – Српском краљевском генералном конзулату у Солуну (за Јуришића), 29. и 30. 8. 1917. (по новом каледнару).
- 25 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1
- 26 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1918, ф. 1.
- 27 Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца проглашена је 1. децембра 1918. у Београду уз сагласност легитимних представника међународно признате Краљевине Србије и међународно непризнате Државе Словенаца, Хрвата и Срба. У оквиру граница нове државе ушле су административне територије Краљевине Србије, Краљевине Црне Горе, Далмације и Словеније, које су биле аустријски царски поседи, Хрватске, Славоније, Војводине и Срема, који су се вековима налазили под угарском круном, Босне и Херцеговине, која је након анексије имала статус аустроугарског државног поседа. Различита историјска искуства оставила су снажан отисак у свести држављана који су 1918. започели заједнички живот у Краљевини СХС.
- 28 У рату је погинуло и умрло преко 20.000.000 људи, а исто толико је било рањено или трајно онеспособљено. Страхоте логора или затвора упознало је око 8.000.000 људи. Француска је у рату изгубила 16,8% становништва, Немачка 15,4%, Велика Британија 12,5%, Русија 11,5%, Италија 10,5%, САД 2%. Губици Србије износили су преко 25% становништва.
- 29 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 294 од 14. 2. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 202 од 3. 3. 1919, Дешифрован телеграм прослеђен Делегацији Краљевине СХС на конференцији мира у Паризу.
- 30 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1919, Политичко одељење пов. бр. 6384, од 22. V 1919, ф. I.
- 31 АЈ, МИП КЈ УО – телеграм из Мадрида пов. бр. 234, од 17. IV 1921, ф. VII, дос. Посланство Мадрид.
- 32 АЈ, МИП КЈ УО – персонални одсек (ПО), пов. бр. 3.308, од 19. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 33 *Истио*, Дучићев телеграм из Сан Себастијана од 15. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 34 *Истио*, пов. бр. 3.333 од 20. VIII 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 35 *Истио*, телеграм из Мадрида пов. бр. 207 од 12. X 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 36 *Истио*, пов. бр. 4.844 од 7. XI 1922. и пов. бр. 5.040 од 17. XI 1922, ф. III, дос. Дучић.
- 37 *Истио*, акт Политичког одељења пов. бр. 910 од 7. III 1923, указ Пр. бр. 860, ф. III, дос. Дучић.
- 38 Библиотека Јована Дучића (Б. Ј. Д.), Требиње, телеграм Посланства у Атине од 1. IX 1923, X–B–1.
- 39 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Француској, пов. бр. 44 од 25. 1. 1924, ф-X, Дучићев извештај сачињен у Министарству иностраних послова и упућен Посланству Краљевине Југославије у Паризу.
- 40 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Букурешту, ф-XI, Извештај Ј. Дучића упућен министру спољних послова М. Нинчићу, 21. 1. 1924.
- 41 У питању је трећа влада Љ. Давидовића која је трајала од 27. јула до почетка новембра 1924. године.
- 42 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.432 од 22. X 1924, ф. V, дос. Дучић; *Истио*, 1922 Извештај посланика Марковића из Атине, пов. бр. 855 од 26. IX и пов. бр. 797 од 7. XI 1924, ф. V, дос. Дучић.
- 43 *Истио*, 1922, ф. IV, дос. Милутин Јовановић.
- 44 *Истио*, Дучићева молба од 25. октобра, пов. бр. 1605 од 8. XI 1924, ф. XXI, дос. 19.

- 45 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 10 од 3. I 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 46 АЈ, Стална делегација КЈ при Друштву народа (Делегација), деловодни протокол за 1925, телеграм од 15. I 1925. послат МИП-у.
- 47 Одлука о оснивању Друштва народа донета је јануара 1919. на првој пленарној седници Конференције мира у Паризу. Организација је отпочела са радом јануара 1920. Средиште јој је било у Женеви. Основни задатак организације био је очување светског мира, а основни циљ подстицање међународне мирољубиве сарадње. Функционисање Друштва народа било је засновано на идеји „колективне безбедности”. На тај начин сваки члан организације био је обавезан и одговоран за сигурност и безбедност свих осталих чланова. Формирање Друштва народа, чији је један од оснивача била и Краљевина СХС, био је први покушај стварања система колективне безбедности у Европи и свету.
- 48 Библиотека Јована Дучића, Требиње (БЈД), X – B – 2, Наша ситуација у Лиги народа, Женева, 20. април 1925.
- 49 Момчило Нинчић је поново био министар иностраних послова у владама Николе Пашића – осмој од 6. децембра 1924, деветој од 29. априла 1925. и десетој од 18. јула 1925, а затим у првој и другој влади Николе Узуновића од 8. априла до децембра 1926.
- 50 Библиотека Јована Дучића, Дучићево писмо Нинчићу; писмо најпознатијег швајцарског адвоката, члана Парламента; писма угледних југословенских држављана из Женева, X–B–3: О истом К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 50–51.
- 51 АЈ, Делегација, деловодни протокол за 1925, Дучићев телеграм бр. 57 од 10. VIII 1925.
- 52 АЈ, МИП КЈ УО – укази 1925, ф. 1.
- 53 *Истио*, УО – ПО, решење МИП-а пов. бр. 4.653 од 10. XII 1925, ф. V, дос. Дучић.
- 54 АЈ, МИП КЈ УО, пов. бр. 844 од 16. III 1926, ф. XVI, дос. Дучић.
- 55 *Истио*, телеграм конзула Групчевића, ф. XVI, дос. Дучић
- 56 *Истио*, пов. бр. 1.175 од 21. IV 1926, ф. V, дос. Дучић. Указом краља Пр. пов. бр. 1.057 од 30. марта 1926. укинута је Генерални конзулат, а отворено Посланство Краљевине СХС. Указом од истог дана бр. 1.060 Дучић је постављен за саветника посланства као отправник послова. Иначе, дипломатски односи између Краљевине Србије и Египта успостављени су 1. II 1908. отварањем Дипломатске агенције у Каиру, која је једно време била подигнута на степен конзулата, па поново враћена у статус агенције, која је дефинитивно укинута 4. X 1922, а отворен Генерални конзулат. Први дипломатски агент Краљевине Србије у Каиру био је Бошко Чолак Антић, касније министар Двора.
- 57 АЈ, МИП КЈ УО, стр. пов. бр. 8 од 31. VIII 1927.
У представци од 2. августа. Дучић каже да сукоб са М. Јовановићем датира од времена његовог постављења за сталног делегата при Друштву народа. То постављење, како наводи Дучић, посланик Јовановић је по сваку цену хтео да спречи јер су тиме биле пресечене „многобројне и огромне дијурне којима није било равних у историји наших мисија на страни”. У жељи да задржи место делегата, Јовановић се прихватио бројних интрига које су кулминирале намештеном афером са пропалом девојком и њеним ванбрачним дететом. У тим нечасним радњама Јовановић је ангажовао и двојицу чиновника свог посланства у Берну (Спиру Мијића и Драгољуба Милетића), чији је задатак био да достављају „којекакве пашквиле”, уперене против Дучића, на адресе угледних личности и новинских редакција у земљи и иностранству. Саму тучу Дучић је објашњавао на следећи начин: „на првом случајном сусрету са г. Милутином Јовановићем, нисам могао да се уздржим а да не дадем израза тој индигнацији на један начин који сам најмање желео”. О тучи у министарству налазимо и код М. Црњанског (*Ембахаже*, I–III, стр. 381–382.)
- 58 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 3.799 од 8. IX 1927, ф. III, дос. Дучић.
Сазнавши за казну која је уследила, Дучић је у писму помоћнику министра С. Павловићу кривицу због целе афере приписао МИП-у и његовој неажурности да поред сазнања о нечасним поступцима посланика Јовановића, његову делатност, која је штетила и угледу државе, заузда. Увређен што је стављен у исту равн са Јовановићем, на крају писма Дучић каже: „Али као јавни човек морам изјавити да закони моје отаџбине неће бити поштовани док у нашем животу не буду претходили закони савести”.
К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 57–61. Део писма цитирао је и Р. Поповић у наведеној књизи, стр. 111–113.

- 59 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.060 од 13. XII 1927, ф. III, дос. Дучић.
- 60 К. Павловић, *нав. дело*, 62.
- 61 Библиотека Јована Дучића, превод на српскохрватски: „Мађари о Јовану Дучићу – посета Јовану Дучићу, највећем српском песнику”, Каиро, фебруара 1927, X–B–5. Разговор је објављен у листу „Банмеђи Наplo”, како стоји забележено на крају текста.
- 62 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.732 од 7. XII 1929, ф. III, дос. Дучић.
- 63 *Истио*, пов. бр. 553 од 14. II 1930, Дучићев телеграм из Каира, пов. бр. 10, од 10. II 1930, ф. III, дос. Дучић.
- 64 Слом Њујоршке берзе, до кога је дошло у октобру 1929. године, додатно је драматизовао већ тињајућу економску кризу. Повезаност светског капитала, привреде и тржишта учинио је да нагли пад акција на Њујоршкој берзи произведе ланчани слом светског банкарског система. Кризу је у Европи највише осетила Немачка. Слом су први доживели новчани заводи, кредитна друштва а затим банке које су затваране једна за другом. У кратком периоду индустријска производња, коју није имао ко да финансира, опала је у водећим индустријским земљама за преко 50%. Број незапослених се кретао између 20 и 30 милиона. Животни стандард је драматично опао. Економска депресија је променила схватања људи о привреди, али и о политици.
- 65 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Лондону (ПЛ), пов. бр. 648, 14. 7. 1930, ф. I, дос. I-11
- 66 АЈ, ПЛ, пов. бр. 627 од 26.7.1930, ф-I, дос. I-11; пов. бр. 702 од 7. 8. 1930, ф-I, дос I-11 и пов. бр. 749 од 11. 11. 1930, ф-I, дос. I-11.
- 67 АЈ, ПЛ, пов. бр. 767 од 22, 9, 1930, ф-I, дос. I-11; А. Ј, ПЛ, пов. бр. 328 од 7. 7. 1931, ф-I, дос. I-11.
- 68 АЈ МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 1932, ф. V, дос. Дучић.
- 69 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Будимпеште пов. бр. 78 од 16. II 1932. којим јавља МИП-у да је преузео дужност 15. II 1932, ф. V, дос. Дучић. Дучић се вратио из Египта у децембру 1931. и у министарству је 17. XII 1931. године тражио да му се, на предлог лекара, одобри двомесечно боловање, што је и одобрено – пов. бр. 450 од 1. II 1932, ф. V. Због хитности преузимања дужности у Будимпешти, према одлуци заступника министра (пов. бр. 515 од 8. II 1932, ф. V, дос. Дучић), није путовао у Каиро да преда дужност.
- 70 *Истио*, Дучић је био на реферисању у министарству од 13. до 19. марта, пов. бр. 136, од 28. V до 13. VI, пов. бр. 322, 27. XI 1932, ф. V, дос. Дучић, затим у 1933. од 21. III до 4. IV, пов. бр. 1.432, од 7. до 12. V, пов. бр. 2.147, 1933, ф. V, дос. Дучић
- 71 Библиотека Јована Дучића, X-B-7, Мађарски песимизам о Југославији, Бесправност Србије као некултурне земље, Извештај Ј. Дучића упућен из Будимпеште министру иностраних послова Б. Јевтићу, 13. јул 1932.
- 72 АЈ, Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, ф-31, Извештај Ј. Дучића упућен министру иностраних послова Б. Јевтићу. 8. 9. 1932.
- 73 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучић је на законском одмору од 15. јула до 1. септембра 1932, у Бечу 14–20. октобра, пов. бр. 588, на боловању од краја новембра до 20. децембра 1932, ф. V, дос. Дучић, на конгресу Пен-клуба у Дубровнику од 21. маја до 12. јуна 1933, пов. бр. 2.535, ф. V, дос. Дучић.
- 74 *Истио*, „Протокол о предаји и пријему дужности у Краљевском посланству у Будимпешти”, пов. бр. 750/33 од 30. јула 1933, ф. V, дос. Дучић.
- 75 *Истио*, ф. V, дос. Дучић.
- 76 Андреј Митровић, „Дучићев опис краља Фердинанда Кобуршког и прилика у Бугарској почетком 1911. године”, Историјски часопис, књ. XIX, 1972, стр. 318–319.
О фон Хаселу, који је након Будимпеште службовао у Београду, а после тога у Риму, Дучић ће оставити следеће сећање: „Амбасадор који носи у једном делу срца француски метак. Одличан човек, муж, отац, Немац и Европљанин. Искрен пријатељ Југославије, коју је познао по херојству Србије и по љубазности Београда, где је пре Рима био нем.[ачки] посланик две године. И он у Риму о нама и ми у Београду о њему не пропуштамо измену симпатија ...”
Јован Дучић, *Дневник*, под датумом 4. 2. 1937.
- 77 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм из Рима, пов. бр. 1.444, којим јавља да је преузео дужност 1. X 1933, ф. V, дос. Дучић.

- 78 АЈ, Стална делегација Краљевине Југославије при Друштву народа у Женеви (Делегација), пов. бр.15, ф-22, дос. 10, Шта је знала Италија о иступању Немачке у Друштву народа, 18. 10. 1933; *Истио*, пов. бр. 139, ф-22, дос. 10, Разговор са државним подсекретаром за иностране послове Сувичем и његове импресије из Берлина.
- 79 АЈ, Делегација, пов. бр.20, ф-22, дос. 10 Разговор са турским амбасадором о посети Литвинова Мусолинију, 7. 12. 1933.
- 80 Библиотека Јована Дучића, Х-В-18, Талијанска штампа о боравку Његова Вел. Краља Загребу и моје писмо г. Сувичу, 30. 12. 1933; АЈ, Збирка Александра Цинцар-Марковића, ф-2, копија, Мој одговор Сувичу на питање односно последњих догађаја на Балкану, Рим, 2. 1. 1934.
- 81 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 269 од 25. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 276 од 28. 3. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 286 од 31. 3. 1934, ф-1, дос. 1-6; *Истио*, пов. бр. 394 од 28. 1. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр. 448 од 17. 5. 1934, ф-1, дос. 1-10; АЈ, Делегација, пов. бр.461 од 12. 6. 1934, ф-22, дос. 1-10.
- 82 АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Турској, ф-22, пов. бр. 2522, Извештај упућен Министарству иностраних послова, 24. 12. 1934.
- 83 Библиотека Јована Дучића, Х-В-14, Шифровано писмо Ј. Дучића упућено Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.171 од 11. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.197 од 12. 6. 1934; *Истио*, Х-В-31, Шифровани телеграм упућен Министарству иностраних послова, пов. бр. 1.513 од 13. 7. 1934; *Истио*, Х-В-31, Талијански коментар Источног пакта и зашто на исти пристају, пов. бр. 1.515 од 14. 7. 1934; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 564 од 1. 8. 1934, ф-1, дос. 1-2.
- 84 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Извештај упућен Министарству иностраних послова, стр. пов. бр. 1.559 од 17. 7. 1934; А. Ј, Посланство Лондон, пов. бр.1004 од 11. 12. 1934, ф-1, дос. 1-2; *Истио*, пов. бр.207 од 9. 3. 1935, ф-1, дос. 1-9.
- 85 АЈ, Делегација, ф-22, док. бр. 32/II, Италија – шифровано писмо од 5. 7. 1935, пов. бр. 16.341; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 632 од 20. 8. 1935, ф-1, дос. 1-2; А. Ј, Делегација, пов. бр. 1.348 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Француско-италијански односи, 15. 11. 1935.
- 86 Библиотека Јован Дучић, Х-В-31, Моја посета Мусолинију – разговор о приближавању и терористима, пов. 729 од 24. 3. 1935.
- 87 АЈ, Делегација, пов. бр. 1,386 од 31. 12. 1935, ф-47, дос. 22, Разговор са Сувичем о Абисинији од 27. 8. 1935; АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 912 од 8. 11. 1935, ф-1, дос. 1-2, Разговор са Шамбреном о рату енглеско-талијанском од 16. 10. 1935.
- 88 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићев извештај о првом разговору са грофом Ђаном у Палацу Кици, 29. 10. 1936.
- 89 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, акт Политичког одељења пов. бр. 3.030 од 1. XI, којим се наређује да Дучић дође у Београд. Дучић је боравио у Београду од 2. до 15. новембра, када се вратио у Рим. Пов. бр. 6.049 од 29. XII 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 90 *Истио*, указ, 1936, ф. III, дос. Дучић.
- 91 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Нова порука мин. спољ. послова г. Гал. Ђана после одговора госп. председника М. Стојадиновића, 18. 11. 1936.
- 92 Библиотека Јована Дучић, Х-В-15, Дучићев други разговор са Ђаном од 20. 11. 1936.
- 93 Библиотека Јован Дучић, Х-В-15, Дучићево писмо М. Стојадиновићу од 21. 11. 1936.
- 94 М. Стојадиновић, Ни рат ни пакт, Ријека 1970, стр. 412–417.
- 95 Библиотека Јован Дучић, Дневник из Рима (*Дневник*), под датумом 17. мај, Х-А-34. Делови Дневника објавили су Р. Поповића, *нав. дело*, стр. 157–181 и Слободан Витановић, *Јован Дучић у знаку ероса*, Београд 1990, стр. 306–311.
- 96 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Букурешта пов. бр. 520 од 20. V 1937. којим посланик Д. Касидолац извештава да је дат агреман; ф. II, дос. Дучић.
- 97 *Истио*, указ, 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 98 *Истио*, писмо од 15. VI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 99 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 29. јул 1937. године.

- 100 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. и 22. септембар 1937. године.
- 101 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 4.601 од 14. IX 1937, ф. II, дос.Дучић.; АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Рима пов. бр. 1.402 од 25. IX 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 102 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 25. и 28. септембром.
- 103 М. Стојадиновић, *нав. дело*, стр. 417.
- 104 Гроф Галеацо Бано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954, стр. 19.
- 105 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 20. 9. 1937.
- 106 *Истио*, под датумом 1. 9. 1937.
- 107 *Истио*, под датумом 29. 7. 1937.
- 108 *Истио*, под датумом 7. 10. 1937.
- 109 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Дучићев телеграм пов. бр. 636 од 15. XI 1937, ф. II, дос. Дучић.
- 110 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 1.240 од 12. XI 1937, ф. II, дос. Дучић; У Дневнику, Дучић је записао да је акредитиве предао 5. новембра 1937. године.
- 111 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1993 од 28. 12.1937, ф-И, дос. I-7.
- 112 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Дучићев извештај из Букурешта упућен 7. јануара 1938. године председнику владе и министру иностраних послова М. Стојадиновићу; *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником о ситуацији у Румунији од 22. јануара 1938. године; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 22. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 23. 1. 1938. године Министарству иностраних послова о тешкој ситуацији владе О. Гоге; *Истио*, X-B-29, Извештај упућен 28. 1. 1938. године О шансама владе О. Гоге, 28. 1. 1938. године. О приликама коју је затекао у Румунији сведочио је и дневнички запис од 30. децембра 1937. године у коме је дао сликовито виђење новог премијера Октавијана Гоге и задатака пред којима се налазио: „По природи сав темпераменат, сангвиник, виолентан тип, кавгација, али и мегданција. Он сад треба да спасава корумпирану Румунију на начин како је Мусолини спасавао дегенерисану Италију и Хитлер прегажени и комунистички Рајх...”
- Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 30. 12. 1937.
- 113 Библиотека Јована Дучића, X-B-29, Устанак Јевреја и знаци ксенофобије, 26. 1. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са Калинеском, министром унутрашњих послова, односно румунских Јевреја, 4. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији. Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938.
- 114 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Румунија према фашизму и нацизму, 9. 2. 1938; *Истио*, X-B-31, О новој влади и положају патријарха, 13. 2. 1938.
- 115 *Истио*, X-B-31, Мишљење шефа либералне странке г. Д. Братјана о новој влади Патријарха Мирона и о диктатури, Извештај упућен М. Стојадиновићу 4. 4. 1938.
- 116 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 13. 3. 1938; *Истио*, X-B-31, Спољна политика Румуније у овом тренутку, Извештај упућен М. Стојадиновићу од 23. 3. 1938.
- 117 *Истио*, X-B-31, Унутрашња ситуација у Румунији, Извештај упућен М. Стојадиновићу 17, 4, 1938; *Истио*, X-B-29, Откриће Кордеановог припремања устанка и јуриша на Букурешт, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 17. 4. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор Дучића са немачким послаником Фабрицијусом, Извештај упућен М. Стојадиновићу 14. 5. 1938; *Истио*, X-B-31, Разговор са министром унутрашњих послова Калинеском о процесу Кордеана и учешћу Немачке, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 2. јун 1938,
- 118 Библиотека Ј. Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 119 *Истио*, X-B-31, Разговор са италијанским послаником односно преговора Италије и Енглеске, Извештај упућен М. Стојадиновићу, 13. 3. 1938.
- 120 Библиотека Јован Дучић, X-B-31, Односно преговора Мађарске и Румуније за споразум, Извештај упућен М. Стојадиновићу 30. 3. 1938.
- 121 *Истио*.
- 122 Ј. Дучић, *Дневник*, под датумом 24. I 1937.
- 123 Библиотека Јован Дучић, X-B-29, Бекство Кордеана и пропаст „Гвоздене гарде”, Извештај упућен Министру иностраних послова 28. 2. 1938.

- 124 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 289.
- 125 К. Ст. Павловић, *нав. дело*, стр. 276–285.
- 126 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 524 од 8. II 1939, ф. III, дос. Дучић.
- 127 Питање подизања дипломатских односа Румуније и Југославије решено је на Конференцији Мале Антанте од 5. V 1938. Румунија је указом од 17. децембра, почев од 1. јануара 1939. године, подигла своје посланство у Београду на степен амбасаде, док је Краљевина Југославија то учинила указом од 22. децембра 1938.
- 128 Амбиције Немачке, Италије и Јапана, да у територијалном и политичком смислу постану велике државе, пониште одредбе мировних уговора склопљених на крају Првог светског рата и свету наметну свој „нови поредак”, резултирале су склапањем војних савезништва. Резултат политичког и војног приближавања Немачке и Јапана био је „Антикоминтерна пакт”, склопљен новембра 1936. Споразуму је 1937. приступила и Италија. Тако је формиран савез сила осовине Рим – Берлин – Токио. Неколико година касније, када је рат већ почео, те су државе 20. септембра 1940. у Берлину учврстиле своје савезништво склапањем војног савеза познат под именом „Тројни пакт”. Тим пактом Јапан је Немачкој и Италији признао право одлучивања „при стварању новог поретка у Европи”. Истовремено су Немачка и Италија потврдиле „вођство Јапана при стварању новог поретка на великоазијском подручју”. Пакту су могле приступити и друге државе. То су током 1940. учиниле Мађарска, Румунија и Словачка, а у марту 1941. прво Бугарска, а онда и Југославија.
- 129 К. Павловић, *нав. дело*, стр. 220–221, факсимил писма А. Цинцар-Марковића Дучићу.
- 130 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, истим указом краљевски посланик у Мадриду Александар Авакумовић (који је годину дана раније био саветник у Посланству КЈ у Букурешту и на Дучићев захтев премештен), наименован је за новог амбасадора у Букурешту 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 131 *Истио*, Дучићев телеграм из Букурешта, пов. бр. 753 од 31. маја 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 132 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 431 од 3. VI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 133 АЈ, Посланство Лондон, пов. бр. 1.409 од 16. 10. 1940, ф–I, дос. I-10, Ситуација у Шпанији, Извештај упућен министру иностраних послова А. Цинцар-Марковићу; АЈ, Министарски савет К.Ј.(138), ф-4, АЈ. 22, Ситуација у Шпанији и став према рату, Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 25. 7. 1940; АЈ, Министарски савет КЈ (138), ф-4, АЈ. 22, Споразум између Шпаније и Португалије. Извештај упућен А. Цинцар-Марковићу, 4. 8. 1940.
- 134 *Истио*.
- 135 *Истио*, Дучићев телеграм из Мадрида, пов. бр. 498 од 9. VII 1940, ф. V, дос. Дучић; АЈ, Министарски савет Краљевине Југославије, акт Политичког одељења МИП-а без броја, 138–4–22.
- 136 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, пов. бр. 5.579 од 30. X 1940, ф. XXV.
- 137 *Истио*, пов. бр. 6.566 од 24. XII 1940, ф. XXV.
- 138 *Истио*.
- 139 *Истио*, 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 140 *Истио*, Дучићев извештај од 5. новембра, пов. бр. 30.765 од 7. XI 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 141 *Истио*, Дучићев телеграм пов. бр. 920 од 20. XII 1940, ф. V, дос. Дучић.
- 142 *Истио*, Дучић – Нинчићу, пов. бр. 227 од 6. V 1941, ф. V, дос. Дучић; Краљевска влада је напустила земљу 15. априла и преко Грчке отишла за Египат, а затим у Јерусалим где се обрела 18. IV 1941.
- 143 АЈ, Емигрантска влада (103), ф– 63, АЈ. 283, Извештај упућен министру Нинчићу, 18. 6. 1941.
- 144 АЈ, МИП КЈ у Лондону, УО, пов. бр. 5.236 од 28. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 145 АЈ, Емигрантска влада, (103) извештај Посланства у Мадриду, стр. пов. бр. 142/41 од 5. јула 1941. министру Нинчићу у Лондон. ф. 63–283. У извештају се каже да је „шеф дипломатског кабинета министра иностраних послова Шпаније саопштио на конференцији за новинаре да је шпанска влада на дан 26. јуна 1941. признала *de iure* нову Краљевину Хрватску”. Месец дана касније, 1. августа, Франко је наименовао свог посланика у Загребу, дон Висенто Гонсалес Арнао и де Амар де ла Тореа; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 156/41 од 31. VIII 1941, 103–63–283. Наредне године, 4. фебруара, шпанско Министарство иностраних послова затражило је да се затворе канцеларије Посланства КЈ у Мадриду и почасних конзулата у Барселони и Валенсији; извештај отправника послова из Мадрида стр. пов. бр. 9/42 од 10. II 1942, 103–63–283.

- 146 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, телеграм из Мадрида пов. бр. 280/41 од 2. VII 1941, ф. V, дос. Дучић.
- 147 На седници владе у Јерусалиму од 16. маја 1941. одлучено је да један број министара оде у пропагандну мисију у САД и Канаду. Поред тога одлучено је да седиште владе буде у Лондону (в. Б. Кризман, *Југословенске владе у избељаштву 1941–1943*, Загреб 1985, стр. 134–135).
- 148 АЈ, МИП КЈ УО – ПО, Нинчићево писмо од 9. јула 1940, пов. бр. 5.236, ф. V, дос. Дучић.
- 149 АЈ, МИП КЈ у Лондону, извештај аташеа за штампу при Посланству КЈ у Лисабону, М. Поповића упућен Миши Креку, потпред седнику владе, пов. бр. 2.538 од 16. VIII 1942, ф. III.
- 150 Пеђа Милосављевић, „Био сам Дучићев секретар”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 489.
- 151 Перо Слијепчевић, „Јован Дучић”, у: *Сабрана дела Јована Дучића*, књ. VI, Београд–Сарајево 1999, стр. 108.
- 152 Милан Стојадиновић, *Ни рай ни њакџ*, Ријека 1970; Милан Грол, *Лондонски дневник 1941–1945*, Београд 1990; Гроф Галеацо Ђано, *Дневник 1937–1938*, Загреб 1954; *Тајни архиви грофа Ђана (1936–1942)*, Загреб 1952; Милош Црњански, *Ембахадџ*, Београд 1983.
- 153 Богдан Кризман, *Вањска политика југословенске државе 1918–1941*, Загреб 1975; Вук Винавер, *Југославија и Мађарска 1918–1933*, Београд 1979; *Југославија и Мађарска 1933–1941*, Београд 1976; Милан Ванку, *Мала Антаната 1920–1935*, Титово Ужице 1969; Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Вршац 1984, Енес Милак, *Италија и Југославија 1931–1937*, Београд 1987 и други.
- Радован Самарџић на следећи начин дефинише Дучића: „Нимало одбојан према читавом српском сељачком народу, у чијој је историји, веровању, моралу и менталитету налазио црте достојне класичних народа, песник блиставог израза и префињених осећања који је написао најлепше огледе о Петру Кочићу и Борисаву Станковићу, писцима без сумње друкчијег кова, достојанствено незлобив према појединцима и покретима с којима се, иначе, није морао слагати, Јован Дучић, први амбасадор у историји југословенске дипломатије, горд због свога порекла, издашан као учен космополита, поврх свега човек који је умео да носи себе, деценијама је, у понашању, на многе остављао утисак таштог држања и галантне отмености. Али, то није био само његов спољашњи изглед. Отмена је била и природа његове душе.”
- Р. Самарџић, „Сој Јована Дучића”, у: *Сабрана дела...*, VI, стр. 510.
- 154 Р. Поповић, *Истина о Дучићу*, Београд 1982; Р. Поповић, *Жудња за фраком*, Београд 1985. Аутори који су писали о књижевном делу Јована Дучића само узредно говоре о његовој служби у југословенској дипломатији (*Сабрана дела Јована Дучића, О делу Јована Дучића 1900–1989*, Додатак издању, Перо Слијепчевић, Славко Леовац, Радован Самарџић).
- 155 Објављене Дучићеве дипломатске извештаје налазимо у: *Историјски гласник*, књ. XIX, 1972, 317–325, „Дучићев извештај из Софије 1911”, приредио Андреј Митровић; „Документа о спољној политици Краљевине Србије 1912,” књ. V, св. 3, 1913, књ. VI, св. 2, 1914, књ. VII, св. 1 (где је објављено неколико Дучићевих извештаја, док се у неколико других помиње); „Књижевност” 1–2, 1991, 108–129, „Дипломатски извештаји – Јован Дучић”, приредио Миладин Милошевић; Богдан Кризман, *Југословенске владе у избељаштву 1941–1943*, Загреб 1985, 134–135 (један извештај из Мадрида 1941). М. Милошевић, Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Београд 2015. У књизи Р. Поповића *Истина о Дучићу* наведени су на више места делови појединих извештаја
- 156 О Дучићевим становиштима израженим у есејистичким књигама *Благо цара Радована: књижа о судбини и/или Јуџа са Леуџара: мисли о човеку* и могућностима њихових упоредних и интердисциплинарних контекстуализација у оквирима светске културне баштине в., нпр., Коларић 2001: 17–23; Јовановић 2008: 18–31; Гвозден 2017: 175–184 и др. Поводом изгледа компаративних приступа у оквирима Дучићевих путописно-есејистичких приказивања в., нпр., Леовац 1990: 375–399; Делић 2001: 119–167; Gvozden 2003 и др. У вези са статусом разматраних тема дела *Моји сајуџници: књижевна обличја или Сјаза поред џуџа: есеји и чланци* у опусу Јована Дучића в., нпр., Ранић 2007: 79–87; Стакић Савковић 2012: 255–266; Стакић Савковић 2016: 493–510. За могућности различитих изучавања Дучићевих есеја в., нпр., Милићевић 1965: 229–243; Витановић 1994; Егерић 2000: 215–220; Иванишевић 2009; Радуловић 2009: 39–67 и др.
- 157 У одређеној мери могла би да буду испитивана понекад и сродна критичка упоришта Јована Дучића и Јована Скерлића. Скерлићев текст „Три млада писца”, у коме је први сегмент посвећен Милићевићевом делу *Бесјуђе*, други *Пријовейкама* Николе Јанковића, а трећи *Причама које су изубиле равнотежу*

Станислава Винавера (уп. Скерлић 1922: 137–149) насловом као да се надовезује на Дучићев текст „Наши најмлађи писци”, објављен 1908. године, делимично посвећен и Вељку Милићевићу (Дучић 1908а: 3; Дучић 2008б: 215–222). Колико се Скерлићеви текстови и непосредно ослањају на Дучићева запажања, сведочи и чињеница о, на пример, блиском обликовању увида поводом „најмлађ[е] генерациј[е] писаца” која „показуј[е] једну наклоност песимизму” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215), што је код Дучића у наведеном тексту из 1908. године представљено и кроз следећу формулацију: „Њихове се књиге зову овим невероватно кобним именима: *Бесиуће, Под живојом, Живи мрјиваци, Голіоја, Под жрвњем*, и све те књиге имају тенденцију да дадну једну велику трагичност рушења и беспућа, и једну очајну поезију немоћи и нирване. Стихови наших најмлађих писаца, у којима нажалост нема онолико уметности и талента колико у неким од поменутих књига са горњим насловима, допуњују тај тамни тон, и то сасвим педантно” (Дучић 1908а; Дучић 2008а: 215). Скерлићево сагледавање Пандуровићеве збирке *Посмртне њочасије* у тексту „Једна књижевна зараза” као да се директно наставља на претходне Дучићеве коментаре: „У српској књижевности, у последње време, ми смо се већ навикли да сретамо наслове који као да су преписани са надгробних споменика, и корице које су у црнини посмртних листа или са трновим венцем испод кога капљу кржаве сузе. Наше најмлађе песничко покољење пева песме чији наслови казују садржај: *Један љлч, Рани увелак, Тужне њесме, Тужан дан, На њробљу, Мрачно је и љустіо, Плач, Поїреб, Сузе, Нирвана, De profundis*, и готово нема млађег песника који нема своје *Finale*” (Скерлић 1909: 97–98). Овакве паралеле актуелизују и питање у вези са тим колико је, у ствари, Дучићево виђење канонског у српској књижевности с почетка 20. века било упоришно за Скерлићеве књижевнокритичке одлуке и књижевно-историјске изборе. Иначе, врло позитивно о Скерлићевом приступу у раду и при изради књиге *Српска књижевност у XVIII веку* и четвртог тома *Писци и књије*, Дучић се изражава управо и у периоду између 1908. и 1909. године (Дучић 1908б: 3; Дучић 1909; Дучић 2008б: 115–119).

- 158 Уп. Дучић 2008а: 166.
- 159 Уп. Дучић 2008б: 140.
- 160 Уп. Дучић 2008а: 124, 125.
- 161 Уп. Дучић 2008а: 152.
- 162 Дучић 2008б: 80.
- 163 Уп. Дучић 1929: 4; Дучић 2008б: 152.
- 164 В.: <https://www.nobelprize.org/prizes/lists/all-nobel-prizes-in-literature/>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 165 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1901>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 166 В.: <https://www.nobelprize.org/nomination/archive/list.php?prize=4&year=1903>; последњи пут приступљено 4. 6. 2021. године.
- 167 Скоро истоветна запажања Дучић даје и у тексту „Култура нашег сељака” (Дучић 1930: 530–532; Дучић 2008б: 252).
- 168 Први пут 1930. године као пета књига *Сабраних дела* у издању Народне просвете из Београда, а други пут као самостално и проширено издање 1940. у Српској књижевној задрузи.
- 169 Према речима Слободанке Пековић, „читав текстуални корпус Дучићевих путописа је врста декадентног дописивања једне структурално одређене и дуготрајне жанровске традиције” (Пековић 2001: 23).
- 170 Овде се ослањамо на Бахтина: „Нарочито важно значење које имају жанрови. У жанровима (књижевним и говорним) у току векова скупљају се облици визија и схватања одређених земаља света. За писца-уметника жанр служи као спољашњи шаблон, велики уметник, пак, побуђује у њему потенцијалне семантичке могућности” (Бахтин 1997, 48). Путопис који преноси литерарне традиције и активира њене семантичке могућности је дијалог између култура у много већој мери него што је монолог припадника једне културе (Бахтин 1997, 59).
- 171 О књижевним путовањима и књижевним путницима в. Гвозден 2006.
- 172 „Уосталом, ја сам овај Нил, који нигде не пушта гласа од себе, чуо свугде у Египту где год сам изнад себе имао макар једну палмину лепезу, или једну тамну гранчицу сикоморе. Значи да Нил истовремено тече и у ваздуху као музика, докле по земљи тече као светлост” (Дучић 1940, 313; подв. В. Г).

- 173 На истом месту Дучић каже да Шатобријан „није био на Мисисипију, чије је водопаде описао у свом бесмртном опису” (Дучић 1940, 275). Познато је, међутим, да је француски писац боравио у Америци и имао прилике да види реку Мисисипи.
- 174 „Имао је свој аутомобил, кога је звао ’мојим Египћанином’, и који је увек носио египатску ознаку и арапски број” (Павловић 1967, 64).
- 175 О Дучићевом односу према историји назнаке је дао И. Стојановић у кратком приказу *Градова и химера*: „Све има дах векова, мирис свештених утвари и очајање старе славе, која за нас има дражи по урођеној нам радозналости за оно што је некад било. О садашњости писац говори само утолико што спомене који леп крај, небо, исток и залазак сунца, поезију којег лепог дана” (Стојановић 1932, 366).
- 176 Истицање значаја путовања као вишег облика сазнања јавља се још у Херодотовој *Историји*. Солон, путујући, долази до пребогатог Креза који му поставља питање: „Пријатељу Атињанине, до мене је дошао глас о твојој мудрости и да си, путујући као мудрац, обишао и упознао многе земље; сад ме је обузела жеља да те запитам којег човека сматраш најсрећнијим на свету?” (Херодот 1959, I 30).
- 177 „Народ, као лице, ограничен је дугим прошлим напорима, жртвама и излагањем опасности... Треба имати заједницу у многим стварима. Сви подједнако волимо оне жртве на које смо заједнички пристали и зла која смо сносили” (Ренан 1883, 29–30).
- 178 На везу између ова два аутора први је указао Никола Мирковић учивши да се Дучићев опис карактеристика националног темперамента сасвим поклапа са извршним приказом који је дао Владимир Дворниковић у књизи *Психа југословенске меланхолије* из 1925 године (Мирковић 1936, 340).
- 179 Може се претпоставити да је Дучић многе од њих и непосредно познавао (пре свега Ле Бона и Тена), али је извесно да у тексту „Књижевни космополитизам” помиње Вунта који је створио „психологију раса” (Дучић 1969б, 260).
- 180 Према Ле Гофовом схватању, у историји менталитета пресудну улогу не играју, као у историји идеја, идеје појединачних мислилаца, већ „менталне маглине у којима су деформисани ођеци њихових доктрина, осиромашени остаци неуспјеле ријечи без контекста играли извјесну улогу” (Ле Гоф 2002, 24).
- 181 „Једном народу није потребно много главних карактерних особина. Добро учвршћене оцртавају оне његову судбину. Погледајмо н.пр. Енглеze. Елементи који оријентишу њихову историју могу бити резимирани у мало потеза: култ истрајног напора који спречава да се устукне пред препреком и да се каква несрећа сматра неуклонивом; религиозно респектовање обичаја и свега, што је проверено временом; потреба делања и презирања слабости и празних спекулација мисли; врло интензивно осећање дужности; контрола самога себе, које се сматра као најглавнији квалитет и брижљиво се одржава нарочито подешеним васпитањем” (Ле Бон 1920, 53).
- 182 У тексту „О књижевном образовању” из 1908. Дучић истиче да се књижевно образовање, и у случају читалачке публике и у случају писаца, стиче читањем добрих писаца и то првенствено страних књижевника (Дучић 1969а, 249–252). Сличан став је Дучић раније изразио и у једном од писама Милану Савићу из Женева: „Свакако бих био за једно превађање, једно широко, универзално превађање, једну епоху превађања, да подигне наш укуc или, бар, регенерише” (1963, 478; Женева, 2. 5. 1900).
- 183 Дучић управо у *Градовима и химерама* пише: „Песник је увек једно острво за себе; међу људима, он је увек само претходник и гласоноша другог доба” (Дучић 1940, 132).
- 184 Уп. и став о Дучићевом језику у контексту тумачења његових путописа: „Дучићев књижевни језик развијао се у најбољим токовима традиције београдског језичког стила однеговане духовности на чијем челу су били Јован Скерлић и Слободан Јовановић” (Магарашевић 1996: 251).
- 185 Јован Делић је рад о Дучићевим путописима објавио и у књизи *О њоезији и њоеџици српске модерне*, уз напомену у фусноти да је овде укључен „стога што баца драгоцјено свијетло на Дучићево пјесништво и поетику” (Делић 2008: 101). На истом месту даје се и детаљан преглед литературе у којој се указује на везу између Дучићевих песама и путописа. У новијој литератури та повезаност се препознаје у *личности*: „У Дучићевим делима лиричност је примарна у песмама, и у путописима, чак у његовим есејима” (Леовац 1996: 9). У блискости Дучићевог поетског и прозног израза у путописима Павле Зорић (1996: 178) истиче *екстатичан џон*: „Екстатични тон је изражен у прозној форми, али га ми доживљавамо као

- песму чији језик, својим врховним, коначним миром, својом зрелом лепотом која наговештава блесак једног јединог тренутка среће – подстиче у нама радосно узбуђење”.
- 186 На основу издања из 1940. приређено је и издање из којег је ексцерпирана грађа за овај рад. Упркос недостацима приређивачког поступка (мењан је Дучићев правопис, па и интерпункција), за издање из 2008. смо се определили јер је због великог тиража и године објављивања лако доступно савременим читаоцима.
- 187 Нажалост, недовољно прецизиране формулације често прате описе језичко-стилских карактеристика Дучићевог стваралаштва, а књижевна критика и историја нису оставили ни превише илустрација за изнесене судове. Тако се, на пример, за Дучићеву рану поезију констатује како је у њој из поезије Војислава Илића преузет „китњаст стил” (Деретић 2007: 946), али без икаквих примера или указивања на одлике таквог стила. Истовремено, појављују се и конкретнији описи језика Дучићевих песама: „Код Дучића се стално осећа напор да буде на висини задатка који је себи поставио, да о великим стварима пева на начин великог песника. Отуда извесна пренапрегнутост његовог песничког језика” (Деретић 2007: 949). Наведени тачан и аргументован суд о „пренапрегнутости” у пуној мери важи и за језик Дучићевих путописа. У Дучићевој поезији истакнута је и „тежња ка узвишеном стилу и свечаној, патетичној дикцији” (Деретић 2007: 949), што, такође, корелира са језичко-стилским карактеристикама песникових путописа.
- 188 Слажемо се са ставом Јована Делића (2008: 102) у коментару оцене Бошка Новаковића који је путописца Дучића доживео као „песника и козера, духовитог лакописца”: „Неће бити да је Дучић био баш такав ’лакописац’, каквим се учинио Новаковићу.” У Дучићевој лексици и синтакси препознаје се, напротив, велики напор да се свака реченица, али и текст у целини, доведу до језичког и стилског савршенства кроз бројне прераде.
- 189 Уп. и добар опис Дучићеве песничке лексике: „Углађеног исказа и пробране лексике, песник систематски елиминише стилске ’огреботине’ попут брутизма, дијалектизама, провинцијализама, архаизама, а поготово турцизама и свих трагова Истока у српском језику и култури” (Негришорац 2009: 19).
- 190 Занимљив је и контекст у којем се лексема *солдаџи* јавља: Спартанци су били солдати (ГХ, 160), Христос је био страшни солдат своје цркве (ГХ, 290). Из примера се види да у њима нема специфичне актуелизације овога германизма, нити икаквога пејоративног призвука.
- 191 На ниску фреквенцију славенизама вероватно је утицала и чињеница да Дучића „српска књижевност пре друге половине деветнаестог века врло мало привлачи” (Витановић 1996: 51).
- 192 Наравно, у језику Дучићевих путописа јављају се и глаголи са конкурентским суфиксима, *-иса* (карминисаним ГХ, 108, психологисати ГХ, 220, спиритуалише ГХ, 247, документарише ГХ, 256 и сл.) и *-ова* (дискутовали ГХ, 237 итд.).
- 193 Могуће је да је Дучић форму *педантијерија* у другом примеру увео да се у непосредном додиру и напоредном односу не би нашле две лексеме изведене суфиксом *-изам* (*још више педантизма и концептизма). Изведенице са овим суфиксом, иначе, нису ретке у Дучићевим путописима (педантизма ГХ, 84, концептизма ГХ, 85, ригоризам ГХ, 149, доктринаризам ГХ, 220).
- 194 Занимљиво је да у путописима нема данашње форме *иензионер*, иако су потврђене две именице са овим суфиксом, *визионер* (визионери ГХ, 102) и *мисионер* (мисионери ГХ, 121, 139). Интересантну дистрибуцију суфикса *-ер* и *-ар* у Дучићевим путописима илуструје и лексема *милионар* (милионаре ГХ, 317).
- 195 Одличан опис и тумачење Дучићевог разумевања песничког језика, као и Дучићевог односа према синтакси М. Настасијевића, понудио је Милан Радуловић (2009: 61–62).
- 196 Варијација позиције атрибута није редовна. Нису неуобичајени ни примери са доследном постпозицијом атрибута: са очима зеленим као лишће лорово (ГХ, 56); оних које нам даје доба цезарско и оних из доба папског (ГХ, 153) и сл.
- 197 Уп.: Ако сиђем у долине које су овде тако дубоке, мени се чини да сам утонуо (ГХ, 6).
- 198 У опису Дучићевог огледа о срећи Мирон Флашар (1996: 24) запажа како се примери „не само помињу и наводе као сведочанства, него се и непрекинуто нижу – готово да кажемо: каталошки”, стварајући „низ или ланац” и повезује ову стилску карактеристику са античким реторичким средствима.

- 199 Дучић је нарочито радо понављао и тиме наглашавао атрибут *свој*: Не треба много говорити, ни говорити о себи: о својој личности, својим укусима, својим навикама, својим опажањима (ГХ, 89); и који даје свакој нашој страсти своје магије и своје истине (ГХ, 138); То духовно царство и кад је губило своју снагу, није губило свој континуитет (ГХ, 139); Има других земаља које су чувене због својих шума, својих снегова, свога цвећа или својих животиња (ГХ, 178); да је она за свагда дубоко паганска, и по својим рељефима и по својем блистању (ГХ, 178); испунила све своје бесанице и све своје намере (ГХ, 210); показујући нам своје катастрофе и своје тријумфе, своја грађења и разграђивања, своје облаке што све побију градом а оживе сунцем; своју непрекидну игру смрти и живота (ГХ, 230), итд.
- 200 Посебну пажњу овде привлачи другачији пример, у којем се у трима напоредним конструкцијама варијација, тј. увођење синонимног предлога, укршта са понављањем новоуведене речи: Учимо због друштва, богатимо се ради друштва, женимо се ради друштва (ГХ, 122).
- 201 Вишечлани субјекат Дучић удваја и заменицом *њо*: Загонетност њене личности, двосмисленост њене праве унутрашње егзистенције, то је оно што њу прати до краја младости (ГХ, 212); Простор и самоћа, то су често две утопије (ГХ, 309). Први пример се, додуше, може тумачити и као пример са апозицијом.
- 202 „Дучић је српски књижевни језик очистио и племенио, ослободио му унутрашња и скривена, неискоришћена семантичка поља, вратио живост, пуноћу, сликовитост и звучну лакоћу” (Палавестра 1996: 2).
- 203 Кашанин је, између осталог, о Дучићу записао да је „мешавина детета и искусног дипломате”, да је „као човек поцрпао из живота све, као што је као писац поцрпао све из речи” (Кашанин 2004: 225).
- 204 Владимир Гвозден исправно примјеђује, илуструјући то одабраним наводима из релевантне литературе, да се Дучић чак и у нашој стручној јавности перципира углавном као пјесник, чему је разлог „у рано израженој идеји да његови стихови надмашују све друго што је написао” (2006: 88). Иако смо у принципу спремни да се начелно сложимо са овим давно донесеним судом, то не значи да Дучићево жанровски разнородно дјело није вриједно проучавања – на првом мјесту барем због исправног контекста који даје слика сагледана у својој свеукупности. Друго, сматрамо да добитак за историју књижевности није једини резултат поновног критичког ишчитавања Дучићевих, често високо лиризованих, медитативно-рефлексивних проза. Сучељавање Дучићеве поетике са поетиком савременика, сагледавање његових традицијскопоетичких избора и истрајавања на њима доноси нову енергију у ионако живописне представе културног контекста наше књижевности, нарочито у међуратном периоду. Учвршћује, уосталом, Дучићеву позицију коју смо склонили да превидимо у смислу усавршавања и модернизовања нашег језика у поствуковском, модерном добу, пружајући евидентан утицај и ка другој половини двадесетог стољећа, све до данашњих дана.
- 205 „Није искључено да је управо Дучић, својом ’Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних виђета – ’Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију француских есејиста и Лава Николајевича Толстоја из ’Пута у живот’”, (Коларић 195: 515). Са овом тврдњом тешко бисмо се у потпуности сложили. Понајприје, чини се да је помало олако изречена тврдња да су редови наших аутора *само настјавак моралистичке традиције француске и Толстојеве*. И најповршнији увид у тематику, па и вођење мисли или аргументације, показује да су оба писца непорециво укотвљена у личној и колективној традицији сопственог народа, што оповргава наведени став. Даље – у нашем виђењу – Андрић би према природи своје медитативне мисли, а која је чита већ и у раним књигама – *Ex Ponto* и *Немири*, до овог облика сасвим извјесно дошао без икаквог директног подстицаја. То, наравно, не искључује неку врсту посредног обликовања, финог утицаја старијег писца на млађег, тим прије што је познато да су њих двојица размјењивала своје књиге. Ипак, *облик* презентованих записа двојице писаца је јасно диференциран. Андрић рефлексии излаже у форми цртице, понекад концентрисане и до гноме; сваки Дучићев есеј – зваћемо га тако у недостатку боље одреднице – разгранат је, и на нивоу обје збирке пажљиво конципиран. Док уз *Блајо* и *Јујира* не би ишле одреднице „фрагментаран” и „успутан”, уз Андрићеве *Знакове* оне су постале дио незаобилазног критичарског вокабулара. Врло кратко, само напомене ради, овај крак Андрићевог стваралаштва далеко више наликује на Настасијевићеве забиљешке, дневничке, афористичке, рефлексивне (и такође – врло фрагментарне) из четврте књиге Сабраних дела – *Есеји, белешке, мисли*. Постоји озбиљна претпоставка да је Андрић могао бити упознат са

- овим Настасијевићевим записима с обзиром на (раније) Винаверово издање Настасијевићевих сабраних дјела, и на барем једну прилику у којој је Андрић у вези са Настасијевићевим дјелом узео учешћа у дискусији. Да ли су ови Настасијевићевии записи пак на Андрићеву поетику непосредно утицали – питање је за неку другу студију.
- 206 Истовјетан поетички импулс препознајемо и у Андрићевим *Знаковима њоред љуџа*. Балансирање, али и повремена неуравнотеженост, необлажена напетост између широко захваћених тема и микропенти одликују и једно и друго дјело. Ипак, иако је правац посматраних промишљања исти, смјер им је супротан: Дучић пише тежећи да изађе из себе, да дедукује, да се пробије кроз опну индивидуалног не би ли дошао до импулса општег, а Андрић, полазећи од уочених образаца, могућих генерализованих истина, да се привуче свом језгру, што ближе свом унутрашњем егзистенцијалном трептају, да га сагледа и (за себе) протумачи. Ако смо склони да све три књиге (*Благо, Јуџра, Знакови*) прогласимо за рефлексивно-медитативне записе, наш је утисак да је у првима више рефлексije, а у другима више медитације. Другим ријечима, Дучић нам своју ријеч изриче као проповједник, Андрић као мудрац пустињак. Веома је значајна наизглед узгредна напомена Новице Петковића о сличности принципа на којима су настајале Дучићева и Андрићева реченица, и далекосежност и значајност промјена које су обе донијеле у нашој језичкој култури и њеној убрзаној модернизацији, нарочито послије Првог свјетског рата. Петковић биљежи: „За њу (Дучићеву реченицу, напомена Н. Б.) већ можемо рећи да представља језичку тековину која је шира од песничке, јер је суделовала у стабилизовању разрађенијих синтаксичких структура, као нешто касније и другачије Андрићева реченица” (2007: 82).
- 207 Иако током хода кроз *Јуџра* срећемо софисте, Сократа, Хомера, мудрог Соломона, апостола Петра, Немањиће, Борџије, Волтера, Русоа, Пушкина, Гетеа, Игоа, Хајнеа, Шопенхауера, Ничеа, француске и њемачке краљеве, Обреновиће... њихови ликови нису тако изразити, не захтијевају нашу пажњу тако бучно и безусловно као у старијој књизи. Сведени су у *Јуџрима* на динамичну илустрацију, и као такви композиционо врло функционални.
- 208 Остали есеји посвећени су мирноћи, плесу, родољубљу, карактеру и уљудности.
- 209 Милан Кашанин и Меша Селимовић дијеле утисак о правцу којим се кретала Дучићева путописна, есејистичка, и понешто филозофска мисао. Пишући о различитим издањима књиге *Грагови и химере*, Меша примјеђује да Дучић постаје разуђенији, духовитији, штедрији, сводећи на мању мјеру празан ход кроз класику и историју (Селимовић 1969: 334), док Кашанин, поредећи старију и млађу књигу есеја, пише: „У начину писања, између двеју књига има разлике. У *Јуџрима са Леуџара* је мање цитата и демонстрирања ерудиције, а више оригиналних мисли и личнога искуства. Текст, неоптерећен античким примерима и анегдотама, мирно је саткан од кратких и просто писаних реченица, без сувишних поређења и повишеног тона” (Кашанин 2004: 242).
- 210 Методом случајног избора, јер су таква мјеста врло честа и у *Благу* и у *Јуџрима*, навешћемо један одломак из есеја „О мржњи”. Дучић биљежи: „Човек не мрзи другог човека него само ако га се боји, и зато мржња и страх иду напореда. Ако се човек, напротив, не боји свог противника, онда га и не мрзи, него га презире. Стога су људи који пуно мрзе уопште страшљивци, и имају женску ђуд и осетљивост; а други, сасвим противно, имају особине мужевне и поносне” (2004: 271). Ово такође није једино мјесто на коме би се могли зауставити они проучаваоци који су Дучића, нарочито у есејистици, склони да оптуже за фино упаковану мизогинију. У есеју „О карактеру”, гдје се експлицитно моћ индигнације везује за моралну чистоту и здравље, Дучић ће казати: „Жена не уме да индигнира, него само да увреди, зато што у женама има више охолости него поноса, и више укуса за формализам него за суштину. Према томе, осећање индигнације је углавном особина мушкараца” (2004: 320). Ипак, овдје, као и на оним мјестима гдје је Дучић склон да нападно генерализује (као када изриче судове о Енглезима, Бугарима, Хрватима) враћа нам се у видокруг питање са почетка текста – колико је дубинска, композициона иронија као начело продрла у све нивое посматраног текста?
- 211 Занимљиво је, ипак, да се код проблема патње и мука Дучић хришћанин и Дучић класичар разилазе, тј. овај други односи очигледну превагу. Као освједочени заљубљеник у живот, Дучић не полаже много на патњу, нити је истиче као тренутак прочишћења. Тјелесно здравље њему је готово подједнако важно као

- и душевно. Идеал хармоније, неугасла визија калокагатије, провејава, рецимо, из Дучићеве напомене „да дуже и здравије живе они поштени и добри”.
- 212 Једна од таквих сентенци отвара и есеј „О карактеру”. Изненађења код Дучића иду у два тока – или воде до дубоких неслагања са аутором, или, сасвим неочекивано, изазову истинско преиспитивање. Дучићева готово овлаш изречена опаска што слиједи води размишљање другим назначеним правцем. Она гласи: „Једно од најплеменитијих осећања човекових, то је моћ индигнације” (2004: 320). Најприје се, природно, сама од себе зачиње запитаност над очигледним парадоксом – зашто су огорчење, одбацивање, презир, срдитост – проглашени за благородну црту човјекову? Мало даље, неупоредиви стилиста Дучић постепено открива да се парадокс разрјешава на нивоу бинарне поставке – усхићење и индигнација као комплементарне реакције одају биће спремно на племенит ангажман, на реакцију, на тежњу да се свијет учини бољим мјестом. „Моћ индигнације”, поентира есејиста, „долази стога од човекове велике моралне чистоте” (2004: 320).
- 213 И иначе је више него занимљиво посматрати како ова сабрана и здраворазумска природа скоро са (помињаном) индигнацијом посматра повишена емотивна стања заљубљености и страсти. У есеју посвећеном разочарању Дучић вели: „Ка разочарењу су склони људи према њиховом темпераменту, а не према њиховом интелекту; јер је разочарење увек ближе крви и осећању него духу и памети. Ово се најбоље види код заљубљених, који никад не знају ни зашто су очарани, ни зашто су разочарани, *јер заљубљеници живе у болесном најону машиће и поийиуној разузданости нерава*” (2004: 265, подвлачење Н. Б.).
- 214 Од насртаја, као што је општепознато, нису поштеђене ни богиње, некмоли смртне жене.
- 215 Карактеристична је биљешка надреалисте Ђорђа Јовановића у ревији *Надреализам данас и овде* из 1932. године, посвећена првом издању Дучићевих сабраних дјела, у којој је изразито негативно писано о тада новој књизи *Блајо цара Радована*: „Поезија тог господина (Г. Јована Дучића) заостала је још само на понеким светосавским прославама или у ’концертном делу’ неке србијанске, паланачке забаве. Они који су се некад усхићивали Дучићем, имају сада децу која читају Црњанског, Драинца или Декобру [...] Таленат који почиње да се манифестује тим песмицама осредњег провинцијског нивоа, сада (1926–1930) је остварен у гломазној торти од бајатих колача названој *Блајо цара Радована*. Јово Дучић из прошлог века постаје Јован Дучић овог века, а кад би се неким чудом пребацио у идуће столеће био би Ован Дучић, опет песник, варничан дух и тако даље, без икаквих других промена” (Јовановић 1932: 41).
- 216 На ту чињеницу указао је Јован Деретић у својој *Историји српске књижевности*, истичући одређене специфичности Дучића као прозног писца: „Дучићева проза, много обимнија од поезије (од пет књига његових сабраних дела само једна садржи песме а све остале су прозне), остала је ипак у њеној сенци. Премда је показао наративне склоности у поезији, у прози се није огледао у приповедним врстама, није писао приповетке и романе, као прозаиста остварио се у граничним, нефункционалним формама: путопису, филозофским максимама и есејима, у књижевној критици и есејистици, историји, уметничкој критици, публицистици. Као уметник у њима је исти као у песмама: стрпљиви неуморан радник, мајстор који подједнако пази да му детаљи буду савршено изведени, да целина буде складно компонована, перфекциониста у стилу, драгуљар. Зато је на својим главним делима дуго радио, као и на песмама” (Деретић 2002: 986).
- 217 Стога је за његову књигу с правом речено да представља „исто толико филозофско дело колико и књижевно” (Кашанин 1990: 315).
- 218 „Кад се појавила, свечано најављена, као шеста књига *Сабраних дела*, она је изненадила читалачку публику и критичаре” (Леовац 1985: 212).
- 219 „Пошто су ово размишљања једног мисаоног песника, и проза нашег најистакнутијег и највећег стилисте, Одбор је сматрао за част, да прими на себе дужност растурања у највећем броју овог дела, које је једно монументално дело наше књижевности” (Поповић 2009: 132).
- 220 Велибор Глигорић је дјелу замјерао његово исувише књишко мудрословље: „Ова књига писана је у доколици међу разбацаним књигама о антици, после дугог меланхоличног гледања у статуу Амора коме су несташна деца сломила врх од стреле” (*Истио*: 143); дочим је Милован Ђилас у доктринарној марксистичкој визури Дучићу спочитавао искљученост из животне стварности: „Дучић је незванични мислилац

- једне класе. Његове теме често су више салонске козерије (О Љубави, О Жени..., о свему уосталом), него стварна научна и духовна истраживања. Он све види под дојмом једног салона; кроз стакла на његовим вратима или свилене завесе на његовим прозорима; као да не постоји свет ван тога и као да нема ваздуха који не би мирисао на парфем” (Ђилас 1932: 7). Слично ће двадесет година касније писати и Меша Селимовић, осврћући се једном једином реченицом свог „Предговора” Дучићевим изабраним *Стиховима и њрози* на његове есеје у истом духу: „У *Блаіу цара Рагована* и неким другим својим делима, Дучић је адвокат буржоазије, њен гласноговорник, цинични заступник њених интереса” (Селимовић 1952: 13).
- 221 Постоје различита термилошка колебања у вези са одређењем типа дискурса којем припада *Блаіо цара Рагована*. Естетичар Света Лукић сачинио је, на темељу учења шпанског филозофа Хуана Маријаса, прегледну теоријску студију о једној самосвојној и дугој традицији литерарног стварања коју назива *филозофска књижевност*. Ријеч је о току мисаоно-умјетничке прозе која се протеже од античких дијалога, преко средњовјековних теолошких коментара, ренесансног есеја, француских моралистичких трактата и текстова најразличитијег карактера из деветнаестог вијека, све до дјела аутора прве половине двадесетог стољећа у чијем опусу постоји доминантна рефлексивна компонента. Управо је о тој, последњој фази Лукић говорио као специфичној у односу на претходне етапе развоја филозофске књижевности, називајући је „есејистичком или интелектуалном” (Лукић 1981: 218). Есејистика, у том погледу, представља вјероватно најадекватније термилошко одређење овог корпуса Дучићеве прозе, који припада једном од изразитих токова западноевропске литературе свог времена.
- 222 Занимљив је податак који говори о порасту интересовања за *Блаіо цара Рагована* крајем двадесетог и почетком двадесет и првог вијека: „Сагледавање *on-line* каталога Библиотеке Матице српске у Новом Саду (<http://bmsalf.ns.ac.yu/cobiss/>) у марту 2002. показало је да је више примерака појединих Дучићевих дела објављено током последњих десет година, него током читавог претходног периода. Неки издавачи хвалили су се да су продали и по 100.000 примерака *Блаіа цара Рагована*. Не би отуда било неумерено рећи да је Дучићева проза представљала бестселер последње деценије. Тешко би се, дакле, могло рећи да је, барем што се читалаштва тиче, проза остала у сенци поезије” (Гвозден 2003: 11). Вјечито читалачко интересовање за књиге „мудрости”, приручнике лако доступног знања и за сваку прилику згодних цитата, учинили су несумњиво и ово Дучићево дјело читанијим са појавом нових и приступачних издања. То не треба схватити као знак његове особите мисаоне тривијалности, већ прије као израз феномена да широка популарност једној таквој књизи може ускратити скрупулознију критичку рецепцију од оне коју је до тада завриједила.
- 223 С разлогом је претпостављен утицај овог Дучићевог дјела и на сродне *Знакове њоред њуіа* Ива Андрића: „Није искључено да је управо Дучић, својом ’Стазом поред пута’ подстакао Андрића на писање рефлексивних вињета ’Знакови поред пута’, као што је вероватно да обојица само настављају моралистичку традицију славних француских есејиста...” (Коларић 1995: 515).
- 224 Мјесто овог Дучићевог дјела у тој стваралачкој области постављено је од критике на највише вриједносне љествице: „Дучићеве медитације иду у сам врх наше медитативне прозе: штавише, оне га и превазилазе јер са непоновљивом елеганцијом и парадоксалном духовитошћу свог израза, сажетошћу мисаоних интензитета, дубином антиципације и далековидим препознавањем односно стварањем мисаоних модела за свет који тек долази – намећу као мера и критеријум медитативног прозног облика” (Глушчевић 1990: 418).
- 225 Настанак легенде везује се за конкретан географски простор, али је по свим елементима очигледно ријеч о лутајућем мотиву, познатом у различитим традицијама и културама широм свијета: „У Тимочкој Крајини, дакле у источном делу данашње Србије, многи људи и жене пророкују о силном благу некаквога *Цара Рагована*. За то се благо говори да је необично велико. Али се не може до њега да дође, докле се не би нашла трава *Расковник*, те њом да се отворе браве и катанци на вратима, где се то благо чува. А тај добросрећни *Расковник* нико не може да нађе” (Веснић 1894: 172).
- 226 Најочигледнији и у досадашњим студијама одавно потврђен утицај прије свега чини свеколико античко хуманистичко наслијеђе: „Дучић је увелико окренут античком, грчком и римском наслеђу, грчкој и римској филозофији, књижевности, историографији” (Леовац 1985: 215). У претежном броју текстова

- од раних критика до познијих студија – који су трагали за појединачним узорима Дучићевих филозофско-књижевних рефлексија сасвим оправдано је најфреквентније име Мишела де Монтења, али и других аутора који су извршили несумњив утицај на одређена пишчева поетичка опредељења и мисаона усмјерења: „И по предметима на којима се заустављао, и по лабовој повезаности градива, као и по анегдотичној форми излагања, Дучићево дело подсећа много на *Есеје* Монтењеве, само, док је Монтењ изградио свој животни став на познавању античке културе, која му је била блиска у свима својим танчинама, дотле је наш песник уз њу, коју такође добро познаје и чијем се проучавању нарочито посветио боравећи више година у Атини и Каиру, уз њу додао и огромно искуство и сазнање што је обухватило све духове почев од Ренесансе, кад је Монтењ живео, па до данас. Стога су њему позната учења Сократа, Епиктета, Марка Аурелија, Цицерона и Сененке исто тако као и учења Монтења, Русоа, Лока, Карлајла, Емерсона” (Лебл-Албала 1938: 271–272); „Дучић припада традицији есејистичког начина писања која свој прави почетак налази код Монтења у 16. веку, а настављаче код писаца временски много ближих Дучићу, као што су Американац Ралф Валдо Емерсон, аутор књиге *Управљање живојом*; Морис Метерлинк, писац *Мудрости и судбине*; или Карлајл са својим огледима о херојима” (Гвозден 2006: 89).
- 227 Фројдова расправа „С оне стране принципа задовољства” објављена је 1920. године и Дучићу је могла бити позната. Уп. „У психоаналитичкој теорији прихватамо, без двоумљења, да се ток психичких процеса аутоматски регулише принципом задовољства, то јест верујемо да се он увек побуђује непријатном напетости, а да затим узима такав правац да је крајњи исход смањење те напетости, односно избегавање незадовољства или пак стварање задовољства” (Фројд 1994: 7).
- 228 Сасвим је у складу са реченим један ранији покушај исцртавања Дучићевог филозофског профила: „Он је, ако тако можемо рећи, дискретни стоичар и благи епикуровац, који сања о древним грчким и хришћанским идеалима, о великим идејама и истинама” (Леовац 1985: 218).
- 229 Уп: „Ову синтезу хришћанске филозофије и савремене хришћанске прагматике Дучић је извео сасвим природно и уверљиво, у стилу класичних филозофа карактеролошке и моралистичке оријентације” (Глушчевић 1990: 425).
- 230 Њен носилац је Свети Анселмо, средњовековни теолог који је устврдио: „Највећа мисао која постоји на свету не може бити мишљена као непостојећа” (Крешенцо 2003: 102). Дучић се у многим својим размишљањима ослањао на баштину хришћанских мислилаца, подједнако се везујући за ауторе источне, као и западне традиције.
- 231 „Треба још додати да, пошто је у примарној инспирацији заснован на личном искуству, Дучићев угао виђења је искључиво мушки. Чак и језички, опозицију у његовим текстовима готово увек чине жена – човек, а не жена – мушкарац. Као и у најлепшим примерима витешких, платонских, утопистичких љубави, о којима, како ћемо видети, Дучић често говори, обожавање жене почива на објективизацији њене личности; она је предмет обожавања, али није субјекат у том односу. Она може постати субјекат само у чулној и земаљској љубавној игри” (Витановић 1990: 24).
- 232 Наслов једног текста већ по себи говори о степену таквих аналитичких заострености: „Идеологија мизогиније у Дучићевом *Благу цара Радована*” (Стефановић 2008).
- 233 Управо је једна продубљена студија језичке грађе Дучићевог дјела указала на неке од понуђених претпојавки, пренебрегаваних у корист идеолошки настројених интерпретација: „Основни принцип Дучићевог есеја није коначно ни поетски као што није ни научни – већ је принцип поларности. Све супротности садрже једна другу када се односе на било који значајан ентитет. Ипак се мора признати структурна и смисаона примарност филозофског поретка. У концепцији научних елемената који афирмишу здрав разум Дучић оставља композицијског простора за рационални дух који управља током догађаја” (Јовановић 2008: 29).
- 234 Такав ексклузивизам у афирмисању националне историјске и културне оставштине у Дучићевом опусу адекватно је детектован у литератури: „Дучићево враћање старој словенској и српској митологији није у складу са његовим ’медитеранским’ опредељењем. У поезији, на пример, ако је спомињао српске легенде и повесне чињенице, онда је највише спомињао легенде и чињенице из ’царског’ времена, из средњевековне феудалне историје” (Леовац 1985: 213).

- 235 Јунг је већ у то вријеме увелико разрадио своју теорију о неколико средишњих архетипова људске психе, међу којима ће се ентитет *Аниме* издвојити у његовом схватању као енергетски најпотентнији: „Ова представа је 'господарица душа' како је назвао Шпителер (Spitteler). Ја сам предложио термин *Анима*, јер би тиме требало да се означи нешто специфично, за шта је израз 'душа' исувише уопштен и нејасан. Стање ствари које се подразумева под појмом *Аниме* јесте крајње драматичан садржај несвесног. Он се може описати рационалним, научним језиком који, међутим, ни из далека не изражава његово живо биће” (Јунг 2006: 270).
- 236 На тај аспект у вези са његовим *Градовима и химерама* већ је указано: „Дучићу би се, ипак, могла приговорити и склоност ка стереотипима и општим мјестима” (Делић 2001: 164).
- 237 Утицај Ларошфукоа, на кога се писац на једном мјесту у књизи непосредно позива, несумњиво је присутан у Дучићевим есејима. Поред сродности кључних тема и афористичког начина исказивања о њима, један аспект Дучићевог мишљења, посвећен расвјетљавању праве природе човјекских духовних покретача – истинске мотивације његових „узвишених” поступака – неизмјерно дугује филозофу опсесивно замишљеном над питањем „лажности особина које назовамо врлинама” (Ларошфуко 2020: 89). Многи пасуси Дучићевог дјела изгледају као готове разраде појединих Ларошфукоових *Максима*.
- 238 „Предмет поређења у њега скоро је редовно неки апстрактни појам или нека појава из моралног света” (Јовановић 2008: 20).
- 239 Заснована на позитивистичкој основи, једна сродна опсервација о таквом пишевом ставу детектована је у литератури: „Као припадник режима коме је богатство мерило многих вредности, Дучић је рекао мисли које показују да је био каткад охол, недемократичан и уско честољубив, човек који свој духовни аристократизам преобраћа у индивидуалистички себичан аристократизам” (Леовац 1985: 218).
- 240 Интересантно је да први од два на почетку студије претпостављена романа у једној могућој традицији проистекло из Дучићевог дјела – *Прољећа Ивана Галеба* – значајан простор посвећује овој Дучићевој опсесивној теми: Прометеју као једном од најуниверзалнијих и најдубљих симбола човјекове имагинације (Десница 1990: 82).
- 241 Други међу поменутих романима у скицираној традицији прозе ослоњене на *Благо цара Радована – Дервиш и смрт* – представља индикативан примјер као у првом реду дјело дубоке религиозне сумње (Селимовић 1966). У истом смислу илустративан је и данас готово заборављени роман *Понорница* Скендера Куленовића, који у назначеном хоризонту такође доноси карактеристичну јунакову борбу између „бесчулних чула религије и религије самих чула” (Куленовић 1977: 24). Слично најзначајнијим литерарним интерпретаторима исламског свијета у српској књижевности, који по природи ствари углавном потичу из босанскохрватских крајева (попут самог Андрића) и Дучић је дао значајан допринос разумијевању оних садржаја српског културноисторијског искуства који су у њему чврсто усађени са упливом исламске компоненте и чине његов вишеструко динамичан елемент.
- 242 Архивску грађу о Јовану Дучићу из Административне архиве САНУ и из делова оставштине Јована Дучића, која је доспела у Архив у новије време (2007. и 2013. године), па је стога до сада мало коришћена, истражио је и документа и предмете стручно обрадио Миле Станић.
- 243 Грађа Задужбине Николе Ј. Мариновића налази се у оквиру Административне архиве СКА; Дучићево писмо: р. бр. 193.
- 244 Награда је, и поред по вредности шароликих дела подношених на стечај и њихових већином мање познатих аутора, задржала значај и у каснијим годинама. И после Дучића било је неколико добитника који су оставили дубок траг у српској књижевности – Милан Ракић за *Нове џесме*, Иво Ђипико за спис *Из солунских борби*, поново Јован Дучић за *Сабрана дела*; један од добитника био је Аугуст Крклец за збирку *Љубав и њишца*, објављену код С. Цвијановића.
- 245 Ово излагање је објављено: *Реферат њ. др Владана Ђорђевића о џесмама Јована Дучића*, Ново време, Београд, 1911, VII, 3–9, 179–183.
- 246 Целу грађу о овом издању први је истражио Љубомир Никић. На основу пронађеног Дучићевог рукописа који је песник послао Цвијановићу и Цвијановићеве коректуре, детаљно је објаснио Дучићев поступак, исправио нетачности и заблуде којих је било у литератури и критички објавио песме које писац није

- планирао за ужи избор. Опширно о томе: Љ. Никић, *Интегрално издање Дучићевих њесама*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1974, XL, 3–4, 249–267.
- 247 Архив САНУ, 108341/3.
- 248 Српски књижевни гласник, *Јујиро* (1902, V, 25), *Дубровачко вече* (VII, 187), *Сјавање воде* (188), *Брачна њесма* (1903, IX, 594), *Свети* (1904, XII, 1060); *Бдење* (1902, VI, 832–833), *Прошлости* (1904, XI, 38).
- 249 Љ. Никић, *нав. дело*, 159–176.
- 250 Архив САНУ, 10831/4.
- 251 Универзитетска библиотека у Београду, Легат Исидоре Секулић... Поред овог примерка, Никић је навео и два примерка из Народне библиотеке Србије и један из Библиотеке града Београда.
- 252 Административна архива СКА, 46/1922. Предлог је писан руком Слободана Јовановића, са потписима оба предлагача.
- 253 Административна архива СКА, 94/1924.
- 254 Административна архива СКА, бр. 226, 339.
- 255 Административна архива СКА, бр. 145/1930, 106/1930.
- 256 Од девет кандидата, колико их је било у избору у целој Академији, поред Дучића, потребних 15 гласова добио је још само Иван Ђаја.
- 257 Административна архива СКА, бр.1941/1937; 1056/1938.
- 258 *Истио*.
- 259 *Политика*, Београд, 8. март 1939, стр. 6.
- 260 Административна архива СКА, бр. 93/1942.
- 261 *Годишњак*, 1946, LI, 1941–1944, 240–241.

СКРАЋЕНИЦЕ

- АСАНУ – Архив Српске академије наука и уметности
- БСАНУ – Библиотека Српске академије наука и уметности
- АЈ – Архив Југославије
- АЈ, ЗБ – Архив Југославије, Збирка фотографија
- АКЦВПП – Архива Културног центра „Дом породице Павловић”

